

Helpe, wat lettren zijn dit? *(A 3376)*

Willems Reynaert en de Ysengrimus

MARK NIEUWENHUIS

‘*Van den vos Reynaerde* (...) is een episch dierdicht dat geldt als een hoogtepunt in de Middelnederlandse literatuur, hoewel het gebaseerd is op het Latijnse dierenepos *Ysengrimus*. (...) De wortels van het Reynaertverhaal reiken diep in het verleden, tot Aesopus en Phaedrus, de grootste fabeldichters uit de klassieke oudheid. Een van de directe voorlopers is het omstreeks 1100 in het Latijn geschreven *Ysengrimus*, een eerste grote verzameling met fabels en verhalen over dieren met daarin een wolf centraal. (...) De dichter van dat werk is vermoedelijk “Magister Nivardus”. Waarschijnlijk was hij een clericus die zeer goed de situatie van de Sint-Pietersabdij én het religieuze leven in Hulst en de wijde omgeving kende. Het Middelnederlandse Reynaertverhaal is echter in hoofdzaak gebaseerd op een Frans verhaal: *Le Plaid*’, aldus het Wikipedia-artikel *Van den vos Reynaerde*.¹

Wie op zoek naar informatie over *VdvR* als eerste hit Wikipedia aanklikt wordt meteen al op het verkeerde been gezet door bovenstaand mengsel van feit en fictie – ironisch genoeg de *Reynaert* waardig. Ik ga voorbij aan het problematische ‘hoewel’ in de tweede regel, dat een m.i. niet bestaande tegenstelling suggereert. Er wordt gesteld dat *VdvR* gebaseerd is op de *Ysengrimus*, een nog nooit bewezen bewering die even later wordt afgezwakt tot de mededeling dat deze tekst een van de voorlopers van de *Reynaert* is, om vervolgens te stellen dat Willems *VdvR* hoofdzakelijk

is gebaseerd op *Le Plaid*. Voorts wordt de *Ysengrimus* gekarakteriseerd als ‘een eerste grote verzameling fabels’, een omschrijving die nog wel zou passen op een fabelcollectie als de *Romulus*, maar de *Ysengrimus* – een ingenieus gecomponeerd dierenepos – geen recht doet. Dan de datering rond 1100. Jill Mann heeft in haar voortreffelijke editie uitvoerig beargumenteerd dat de tekst in 1148-1149 is geschreven, een datering die algemeen aanvaard wordt, dit in tegenstelling tot het auteurschap van magister Nivardus, gebaseerd op een late toeschrijving in een bloemlezing van spreekwoorden in één enkel handschrift.² Merkwaardiger nog is de opmerking dat de dichter het religieuze leven in Hulst en wijde omgeving kende. Gent en de Sint-Pietersabdij zijn bekend bij de auteur van het dierenepos, maar Hulst of het land van Waas worden in de Latijnse tekst nergens genoemd; deze opmerking lijkt eerder van toepassing op *VdvR*.

Ik heb de verwarrende informatie op de Wikipediapagina gekozen als illustratie van de onduidelijkheid rondom de verhouding tussen *VdvR* en de *Ysengrimus*, een kwestie die sinds jaar en dag wordt aangeroerd maar nog altijd niet is opgehelderd. Muller en Van Mierlo, grote namen in de medioneerlandistiek, verkondigden zo’n tachtig jaar geleden kort na elkaar diametraal tegenovergestelde stellingen. Muller schrijft over ‘den ouderen *Ysengrimus*, die den Dietschen dichter(s) zeker wel bekend geweest is’, terwijl Van Mierlo stelt ‘Het mag verbazen dat Willem van den *Reinaert*, die toch een landgenoot, ja een streekgenoot van Nivardus was en die misschien geen vijftig jaren na dezen dichtte, niet de minste bekendheid met *Ysengrimus* vertoont.’³ Meer recent stelde Van Oostrom in zijn magistrale *Stemmen op schrift* voorzichtig ‘Er is een goede kans – hoewel geen zekerheid – dat Willem deze *Ysengrimus* rechtstreeks heeft gekend’, terwijl Malfliet in *Van den vos Reynaerde. De feiten* schrijft dat de dichter van *VdvR* bekend was met een aantal branches van de *RdR* en ‘zeer waarschijnlijk ook de Gentse *Ysengrimus*’.⁴

Bouwman heeft in zijn proefschrift over de relatie tussen de *RdR* en *VdvR* de Franse en Vlaamse teksten met elkaar vergeleken en zo Willems

omgang met zijn Franse bronnen opgehelderd.⁵ Hij heeft aangetoond dat Willem branche I, *Le plaid*, als voornaamste bron voor het eerste deel van de *Reynaert* gebruikte en dat hij ten minste één verzamelhandschrift van de *RdR* tot zijn beschikking had.⁶ Eerder was al duidelijk geworden dat de dichters van een flink aantal branches van de *RdR* verhaalstof hebben ontleend aan de *Ysengrimus*.⁷ Bouwman roerde ook de vraag aan of Willem de Latijnse tekst heeft gekend. ‘Het is moeilijk om te bepalen of en in hoeverre de *Reinaert* – die ontleent aan *Renart* – branches waarvan een aanzienlijk deel zelf schatplichtig is aan de *Ysengrimus* – rechtstreeks heeft ontleend aan dit Middellatijnse dierenepos. (...) Mullers uitspraak dat de *Ysengrimus* “den Dietschen dichter(s) zeker wel bekend geweest is”, lijkt me te sterk.⁸ Bouwman verwijst daarbij naar Mullers commentaar op *VdvR* en de door hem en Tinbergen samengestelde lijst van paralleelplaatsen.⁹

In deze bijdrage ga ik een poging wagen enig licht op deze kwestie te werpen. Als uitgangspunt neem ik Bouwmans dissertatie en *Stemmen op schrift* van Van Oostrom, die beide enkele mogelijke ontleningen signaleren.¹⁰ Voorts bespreek ik een deel van de door Muller en Tinbergen gesignaleerde parallellen, evenals enkele interessante parallellen die niet bij bovengenoemde auteurs ter sprake komen maar wel deel uitmaken van de traditie van het dierengedicht, de *matière renardienne*. Ik ga daarbij niet alleen in op tekstpassages uit *VdvR* en de *Ysengrimus* die inhoudelijk overeenstemmen, maar ook op onderdelen van de poëtica van het dierenepos, zoals de liststructuur, geweld, leedvermaak, humor en het beeld van de vos, een kwestie die veel aandacht krijgt in het Reynaertonderzoek.¹¹ Daarnaast ga ik nog in op enkele recente publicaties, waarbij ik focus op de dierlijke en menselijke kanten van de hoofdrolspelers in het dierenepos en het beeld van de vos.

A. De brief van de koning

In *Ysengrimus* 5.133-138 en in *VdvR* 356-366 probeert de vos een haan te verschalken. In beide passages toont Reynaert de haan een brief waarin de koningsvrede wordt verkondigd.¹² Toch verschilt de situatie: in de *Ysengrimus* is geen sprake van een echte brief maar van een stuk beukenschors waarvan de vos beweert dat het een brief is. Voorts leest de haan de brief niet zelf (hij kan niet lezen) en vertrouwt hij het zaakje niet. In *VdvR* gaat het om een echt document, dat de haan zelf leest. Ook de context verschilt: in de *Ysengrimus* maken de vos en de haan beiden deel uit van een groep pelgrims, in *VdvR* kruist de vos als kluisenaar het pad van de haan. Bouwman beargumenteert m.i. overtuigend dat branche I eerder in aanmerking komt als bron dan de *Ysengrimus*.¹³

B. Villen

Van Oostrom merkt terecht op dat het villen van de wolf, de wolvin en de beer (A 2842-2846 (beer), 2880-2896 (wolf en wolvin)) doet denken aan de scène in de *Ysengrimus* waarin de vos de situatie aan het hof van de zieke koning zo naar zijn hand zet dat de wolf wordt gevild om met zijn afgestroopte huid de leeuw genezing te brengen.¹⁴ Van directe ontlening aan het Latijnse dierenepos is evenwel geen sprake. Ten eerste wordt in de *Ysengrimus* de beer niet gevild, sterker nog, de beer Bruun staat juist aan de kant van Reynaert en is degene die Isegrim vilt. Voorts wordt de wolf in de *Ysengrimus* tot twee keer toe vrijwel volledig gevild, een keer aan het hof, de tweede keer in het bos door koning leeuw in eigen persoon (Y 3.951-962; 6.203). Bouwman schreef dat Willem de scène hoogstwaarschijnlijk heeft ontleend aan branche X van de *RdR*, waarin de vos aan het hof van de zieke koning de wolf en het hert laat villen.¹⁵ Opmerkelijk is dat bij Willem zowel de beer als de wolf (gedeeltelijk) gevild worden, de beide dieren die in de Latijnse traditie op advies van de vos en op last van de leeuw datzelfde lot ondergaan – een frappant voorbeeld van *réécriture* van traditionele elementen uit de *matière renardienne*.

Villen als wraak van de vos op zijn tegenstanders komt al voor in het Karolingische gedicht *Aegrum fama fuit* (circa 900), in de *Ecbasis cuiusdam captivi* (circa 1050) en, zoals gezegd, in de *Ysegrimus* (circa 1150).¹⁶ Ook de op het villen volgende *Wundenverspottung* door de vos maakt al even lang deel uit van de *matière renardienne*. In *Aegrum fama fuit* bespot de vos de gevilde beer als volgt: ‘Wie gaf u, vader beer, die mijter die u op uw hoofd draagt / en wie heeft u die handschoenen aan uw poten overhandigd?’¹⁷ De dichter van de *Ysegrimus* verwerkt in de hofepisode een zeer uitvoerige *Wundenverspottung* waar niet alleen de vos, maar ook andere dieren aan deelnemen (Y 3.963-1140). Zo wordt het plukje haar dat op Isegrims kruin achterbleef als een mijter geduid en zijn bloedrode lijf als een kostbare purperen mantel. In *VdvR* verwerkte Willem een vergelijkbare *Wundenverspottung* na Bruuns verlies van het vel op zijn kop en van zijn voorpoten, volgens de *Umdeutung* van de vos een rode hoed en handschoenen (A 937-951).¹⁸ Deze passage bewerkte hij naar de *RdR*.¹⁹ In de *matière renardienne* is de *Wundenverspottung* onderdeel van de liststructuur, waarover later meer.

C. Een mekel heere

Muller en Tinbergen wezen op een parallel tussen, in *VdvR*, de dorpers die Bruun komen aflossen (A 718-735, 759-820) en de episode van de visvangst in de *Ysegrimus* waarin Reynaert de pastoor en een bende dorpers meelokt naar de wolf om hem af te rossen (1.753-764, 965-1064, 2.1-58, 101-124).²⁰ Ook de monniken van Sint-Pieters die in de *Ysegrimus* de wolf in de wijnkelder van hun abdij te lijf gaan, vormen een *mekel heere* (A 718), wederom uitgerust met een bonte verzameling slag- en steekwapens (5.968-982, 1041-1116). Overigens is zo’n met allerlei wapentuig uitgeruste knokploeg niet een louter fictioneel verhaalelement; zo beschrijft Galbert van Brugge hoe de kanunniken van de Brugse Sint-Donaaskerk proberen te verhinderen dat het lijk van graaf Karel de Goede in handen valt van de abt van de Gentse Sint-Pietersabdij: ‘Toen had men dit kunnen zien: geestelijken, gewapend met tafels, banken, kandelaars en al het kerkelijk meubilair waarmee ze zich te weer konden stellen.’²¹

Zowel in de Dietse als in de Latijnse tekst nemen geestelijken kerkelijke attributen ter hand om hun slachtoffer een pak slaag te geven.²² Ook de portrettering van de krijgshaftige vrouwen in het gezelschap vertoont overeenkomsten. Vooral A 767-768 (*Sulke quene, die van houden / Cume eenen tant hadde behouden*) herinnert aan de oude Aldrada in de visvangstepisode in de *Ysengrimus* (*dentibus undenis dimidioque carens*, Y 2.8).²³ Ogenschijnlijk ongevaarlijke en weerloze oude vrouwen, met hun vrijwel tandeloze mond het tegendeel van een roofdier met vervaarlijke tanden, ontpoppen zich in de omgekeerde wereld van het dierenepos tot gewelddadige woestelingen. Ten slotte herinnert *Die een slouch, die ander stac, / die een slouch, die ander warp* (A 782-783) aan twee regels uit de *Ysengrimus*: *hic scindit, pungit is, ille ferit* (2.208) en *vellit is, hic mordet, calcitrat ille furens* (4.642); in 2.208 vertelt de wolf hoe hij door de dorpers is afgeranseld toen hij op het ijs zat te vissen, in 4.642 beschrijft de verteller hoe de wolf door andere dieren wordt aangevallen.²⁴ Of hier sprake is van ontlening aan de *Ysengrimus* betwijfel ik; de formulering kan evengoed ontleend zijn aan Franse dan wel Dietse verhalen die Willem kende of afkomstig zijn uit eigen koker.

Volgens Lulofs is de stoet dorpers in *VdvR* een parodie op een uittrekkend leger in ridderromans.²⁵ Bouwman meent dat het eerder gaat om een parodie op het handgemeen op een slagveld, zoals bekend uit het *chanson de geste*.²⁶ Gezien de parallellen tussen Willems *mekel heere* en de carnivaleske stoet dorpers in de *Ysengrimus*, rond 1150 ontstaan en dus voor het verschijnen van de eerste ridderromans, is er eerder sprake van een ontlening aan de traditie van de *matière renardienne* en/of aan het *chanson de geste*. Ook in de *Ecbasis* komt het motief al voor; in deze tekst trekt een *motley crew* van dieren op naar het wolvenhol, een scène die als parodie bedoeld is gezien de allusies op een theaterleger bij Horatius en een strijdscène uit Vergilius' *Aeneis*.²⁷ Overigens sluit de herkomst van het motief niet uit dat het *mekel heere* in *VdvR* ook bedoeld en beleefd kan zijn als parodie op een Karel- of Arthurroman.

D. Mate

Bruuns uitspraak *Mate es tallen spele goet* (A 672), niet overgenomen uit de scène met de beer in *Le Plaid*, herinnert aan *virtutum custos est modus atque dator* (Y 1.686) en *modum servare memento* (Y 1.807).²⁸ Bouwman brengt bovenstaande spreuken uit de *Ysengrimus* eveneens in verband met *VdvR*; Van Mierlo, Janssens en Van Daele verwijzen naar *Quoslibet ad ludos est sapuisse bonum* (Y 5.806).²⁹ *Mate es tallen spele goet* was een bekend spreekwoord, waarvan de Latijnse vorm is opgenomen in de *Disticha Catonis*, een tekst die werd gebruikt om schooljongens de beginselen van het Latijn bij te brengen.³⁰ Ontlening aan de *Ysengrimus* is daarom niet evident.

Overigens handelt de vos in de confrontatie met Bruun in de geest van *Spreuken* 25:21 ('Als je vijand honger heeft, geef hem dan te eten; als hij dorst heeft, geef hem dan te drinken').³¹ Beer Bruun daarentegen weet zelf geen maat te houden; de vermaning 'overmatig honing eten is niet goed' uit *Spreuken* 25:27 is niet aan de vreetzak besteed. Als Willem werkelijk een spel speelt met deze spreuken, werkt hij daarmee in dezelfde traditie als de dichter van de *Ysengrimus* die zijn dieren ook te pas en te onpas Bijbelcitaten in de mond legt.³²

Eveneens behorend tot de sfeer van de spreuken is de uitdrukking 'schade en schande'. Muller verwees in deze context bij *Siet hier mijn scade ende mijn scande* (A 1280), een hartenkreet van Julocke, de bijzit van de pape, naar twee verzen uit de *Ysengrimus* waarin de vos de wolf vermaant, maar het zal een bekende uitdrukking zijn geweest die al voorkomt bij Horatius.³³ *Mate*, schade en schande kunnen gelezen worden binnen een hoofds kader, maar zijn zeker ook te verbinden aan de oppositie wijsheid/dwaasheid, een van de kenmerkende thema's van fabels en het dierenepos.

E. Aflaten

De beloofde aflaten in *VdvR* (A 834-836) herinneren aan Y 1.755-756, waar pastoor Bovo zijn dorpsgenoten belooft voor hen te bidden.³⁴ De woorden waarmee de pastoor de dorpers in *VdvR* aanspreekt (*edele prochiane*, A 830) herinneren aan Y 1.754.³⁵ Beide parallellen komen niet voor in *Le Plaid*. Ontleningen aan een volksverhaal, aan de *Ysegrimus* of een eigen vondst van Willem?

F. Verhalen over Reynaert en Isegrim

In Grimbeerts verdediging van Reynaert aan het hof (A 177-282) en in Reynaerts biecht tegenover de das (A 1430-1673) wordt een reeks verhalen over de vete tussen de vos en de wolf genoemd; beide passages heeft Willem bewerkt naar zijn voorbeeld, *Le plaid*.³⁶ Het gaat om de volgende verhalen:³⁷

Reynaerts biecht

1. Het oom noemen (A 1481-1482)
2. Het monnik maken (A 1483-1498)
3. De kruinschering (A 1499-1503)
4. De visvangst op het ijs (A 1505-1507)
5. De 'spiker' in Vermandois (A 1508-1605)
6. De hanenbalk (A 1606-1645)
7. Het overspel (A 1646-1669)

Grimbeerts pleidooi

8. Het viskaravontuur (A 208-216)
9. Het bake-avontuur (A 217-229)
10. De vos in het wolvenhol (A 235-246)

1. Het oom noemen (A 1481-1482)

In *VdvR* spreekt Reynaert over Isegrim als zijn oom (A 1481-1482 en 2098-2099), zoals de verteller van de dichter van de *Ysegrimus* doet in

de openingsscène van zijn dierenepos (1.11-12).³⁸ Bouwman merkt op dat de oom-neefrelatie niet voorkomt in *Le Plaid*, maar wel in branche V, ‘een verhaal ongetwijfeld aanwezig in het Oudfranse verzamelhandschrift dat hij (i.e. Willem, MN) heeft bestudeerd.’³⁹ Waarschijnlijk heeft Willem deze aanspreekvormen dus ontleend aan de Franse verhalen of aan de Dietse traditie van de mondelinge dan wel schriftelijke *matière renardienne* en niet noodzakelijkerwijs aan de *Ysengrimus*. Het verwantschapsmotief komt ook voor in de elfde-eeuwse *Ecbasis captivi* en behoorde dus al twee eeuwen voor Willem zijn *Reynaert* schreef tot de verhaalelementen van de *matière renardienne*.⁴⁰ Als onderdeel van het verleidingsdiscours maakt het deel uit van de structuur van de list en daarmee van de poëtica van het dierenepos.⁴¹ Hetzelfde geldt voor aanspreekvormen als *soete neve* (A 581), *soete oom* (A 669; cf. *patrue dulcis* in Y 6.24, 35) en *soete vriend* (A 549, 941; Reynaert tegen Bruun), het Dietse equivalent van *dulcis amice* waarmee de dieren aan het hof in Y 3.1175-1176 afscheid nemen van de wolf, zonder dat er van werkelijke verwantschap of vriendschap sprake is.⁴² De ogenschijnlijk vriendschappelijke aanspreekvorm dient daar om het slachtoffer van geweld te sarren.

2. Het monnik maken en de klokken luiden (A 1483-1498)

In *Vdvr* vertelt de vos hoe hij de wolf verleidde om als monnik in Elmare, een proosdij van de Gentse Sint-Pietersabdij, in te treden. In zijn leugenverhaal voor de koning verwijst Reynaert nogmaals naar Isegrims *moniage* (A 2706-2716).⁴³ Het verhaal herinnert aan de intrede van de wolf in de Sint-Pietersabdij zoals beschreven in de *Ysengrimus* (boek 5) nadat Reynaert, die zich voordeed als monnik, Isegrim had wijsgemaakt dat er in een klooster veel te eten valt.⁴⁴ Aan het begin van de visvangstepisode in de *Ysengrimus*, een episode die chronologisch volgt op Isegrims verblijf in de Gentse abdij, komt het optreden van de wolf als monnik ook ter sprake.⁴⁵ Bouwman verwijst naar branche VIII, Van Daele naar de *RdR* (branche I, III, VI, VII, VIII, X, XIV).⁴⁶ De wolf

als monnik is een motief in de *matière renardienne* dat vooral in de Latijnse traditie is uitgewerkt.⁴⁷ In *VdvR* is de rol van de wolf als monnik vrijwel uitgespeeld. Ik kom daar later nog op terug.

3. De kruinschering (A 1499-1503)

Bouwman verwijst naar branche III, Van Daele naar een reeks branches van de *RdR* waarin het motief voorkomt.⁴⁸ In de *Ysengrimus* vraagt de wolf aan de vos of hij hem een tonsuur wil bezorgen, wat de vos ook doet (Y 5.445, 448).

4. De visvangst op het ijs (A 1505-1507)

Bouwman heeft bij Reynaerts korte verwijzing naar Isegrims visavontuur gewezen naar de *Ysengrimus*, branche III van de *RdR* en verhalen die onafhankelijk van de *RdR* de ronde deden in Vlaanderen.⁴⁹ Willem kende het hele verhaal, al is niet duidelijk uit welke bron. In *RV*, de Latijnse vertaling/bewerking van *VdvR* is een veel uitgebreidere versie van dit verhaal verwerkt, met details die niet in Willems *Reynaert* voorkomen.⁵⁰ Naar aanleiding van deze passage merkt Huygens, de bezorger van de teksteditie, op dat hij geen ontleningen aan verzen uit de *Ysengrimus* heeft kunnen vaststellen.⁵¹ *RV* vertoont wel enkele parallellen met de visvangst in het Gentse dierenepos, maar staat dichterbij branche III.⁵² Daar Reynaerts verwijzing naar Isegrims visavontuur deel uitmaakt van een reeks avonturen van de wolf en de vos die Reynaert noemt in de aan *Le plaid* ontleende biecht, lijkt de *RdR* de meest voor de hand liggende bron van deze verhalen te zijn.

5. De 'spiker' in Vermandois (A 1508-1605)

Bouwman noemde deze scène, waarin de vos een kapoen steelt van de pape van Vimbloys en hem dan naar Isegrim leidt, een mogelijke ontlening aan de *Ysengrimus*.⁵³ Voor Reynaert als kippenrover noteerden ook Muller en Tinbergen enkele parallellen.⁵⁴ Van Daele wees op

branche I, V en XIV van de *RdR*.⁵⁵ De vos als kippendief is een even natuurlijk als vanzelfsprekend *topos* in de *matière renardienne* en daarom niet eenvoudig aan één tekst toe te schrijven.⁵⁶

6. De hanenbalk (A 1606-1645)

Dit verhaal komt volgens Bouwman en Van Daele niet voor in *RdR* en is niet uit andere bronnen bekend.⁵⁷

7. Het overspel (A 1646-1669)

Dit verhaal bespreek ik onder 10.⁵⁸

8. Het viskaravontuur (A 208-216)

Dit verhaal komt niet voor in de *Ysengrimus*. Bouwman verwijst naar de *RdR*, *branche* III en XIV, Van Daele naar een reeks *branches*.⁵⁹

9. Het bake-avontuur (A 217-229)

Bouwman verwijst bij Grimbeerts toespeling op Isegrims bedrog met de ham, in de *Ysengrimus* beschreven in 1.1-528, naar *branche* V, evenals bij het oom noemen.⁶⁰ Van Daele wijst eveneens op *branche* V (en XIV en XXI).⁶¹

10. De vos in het wolvenhol (A 235-246)

In *VdvR* legt de wolf zijn aanklacht tegen de vos aan de koning voor, in de *Ysengrimus* confronteert de wolf Reynaert met zijn schanddaden in de eerste episode, die chronologisch volgt op het verhaal van de verkrachting van de wolvin en de mishandeling van de welpen, verteld in Y 5.705-820, 1119-1122.⁶² Om met de welpen te beginnen: in Y 5.739-740 wordt verhaald dat de vos op de welpen pist en poept. Aangezien de vos in *VdvR* niet op de welpen poept en in de *Ysengrimus* niet wordt verteld

dat Reynaerts pis tot blindheid leidt bij de jonge wolven, lijkt de bron van Willems versie van de gebeurtenissen eerder *Le Plaid*, waar enkel sprake is van pissen.⁶³ Ook voor Reynaerts affaire met de wolvin wijst Bouwman naar de *RdR*.⁶⁴ De door Muller en Tinbergen gesignaleerde parallel (*groeten lachter* (A 71), *probra* (Y 1.51; 'schande')), heeft eveneens een parallel in de *RdR*.⁶⁵ Ontlening aan de *RdR* ligt daarom meer voor de hand dan ontlening aan het Latijnse dierenepos.

Een deel van bovengenoemde verhalen is zowel in de *Ysengrimus* als in de *RdR* te vinden. Van Daele noemt daarbij 2, 4, 7 en 10, maar ook 1, 3 en 9 komen in enigerlei vorm in de *Ysengrimus* voor.⁶⁶ Zoals hierboven besproken is de biecht ontleend aan de *RdR*.⁶⁷ Episodes die niet in het Latijnse dierenepos voorkomen, zijn te herleiden tot de *RdR* of eigen verhalen van Willem, terwijl er geen episodes worden genoemd die wel in de *Ysengrimus* maar niet in de *RdR* voorkomen. Als Willem de *Ysengrimus* had gekend, had hij in de biecht episodes uit de Latijnse tekst kunnen opnemen waarin zowel de wolf als de vos optreden, zoals in *Isegrim landmeter* (2.159-688), *Aan het hof van de koning* (3.1-1198), *De bedevaart* (4.1-810), *De verdeling van de buit* (6.133-348) en *Isegrims eed* (6.349-550), maar hij deed dat niet.⁶⁸ Samenvattend lijkt de conclusie gewettigd dat verwijzingen naar vossenverhalen in Grimbeerts pleidooi en Reynaerts biecht ontleend zijn aan één of meer verzamelhandschriften van de *RdR* die Willem tot zijn beschikking had, aan ons niet bekende verhalen die de ronde deden in Vlaanderen of door Willem zelf bedacht zijn.⁶⁹

De poëtica van het dierenepos

Herwerking, *réécriture*, van episodes, verhaalelementen, motieven en hoofdrolspelers, vormt een van de kenmerkende onderdelen van de poëtica van het dierengedicht.⁷⁰ Voorbeelden zijn de hofdag van koning leeuw, de vos en wolf als schijnheilige geestelijken, grafschriften, geweldmetaforiek, het gebruik van spreekwoorden, misbruik van taal

middels list en leugen, en, *last but not least*, de structuur van de list. In het onderstaande bespreek ik eerst enkele verhaalelementen, daarna de structuur van de list.

Al sinds het Karolingische gedicht *Aegrum fama fuit* ('De zieke leeuw') is een samenkomst aan het hof van de zieke koning een centraal element in de Latijnse *matière renardienne*. In de elfde-eeuwse *Ecbasis* vormt dit verhaal de inhoud van de binnenfabel (392-1097), en ook in de *Ysengrimus* neemt het een belangrijke plaats in. In de volkstalige teksten is meer dan eens niet een ziekenbezoek maar een hofdag de aanleiding voor de dieren om samen te komen rondom de koning, wellicht onder invloed van de ridderroman. Deze insteek biedt de dichter mogelijkheden om dit genre te parodiëren, maar om te spreken over een omkering van de hoofse roman, zoals Van Daele in zijn proefschrift lijkt te betogen, geeft de ridderroman, *chanson de geste* en/of Arthurroman, wellicht te veel gewicht in vergelijking met de traditie van het dierengedicht.⁷¹ Willem positioneert zich eerder in de traditie van de *matière renardienne* dan in die van de ridderroman, wat natuurlijk niet uitsluit dat de feodale wereld de achtergrond van *VdvR* kleurt.⁷² Dat het hof van Nobel een centrale plaats inneemt in Willems dierenepos hangt vooral samen met de rol van de leeuw als koning van het dierenrijk en zit in het DNA van de *matière renardienne*.

Allerlei elementen uit dit stofcomplex die gekoppeld kunnen worden aan de ridderroman maakten al voor deze romans het licht zagen deel uit van dierengedichten, zoals de hierboven besproken samenkomst aan het hof, vermeend verraad van de koning en de kolderieke veldtocht van een *mekel heere*. Muller en Tinbergen zagen een parallel tussen Isegrims terugkeer aan het hof in *VdvR* (A 2825-2828) en het optreden van de wolf in de hofepisode van de *Ysengrimus* (3.105-106).⁷³ Het opdringerige gedrag van de wolf tekent hem als de brutoot die hij is. De context verschilt evenwel nogal: in de *Ysengrimus* dringt de wolf naar voren om zijn kunde als geneesheer tentoon te spreiden, in de *Reynaert* baant de wolf zich een weg naar de koning na het gereedmaken van de galg.

De aanklacht tegen de vos, de bodetocht en daging zijn eveneens traditionele elementen uit het dierengedicht, al sinds *Aegrum fama fuit* gekoppeld aan de afwezigheid van de vos aan het hof. In het Karolingische gedicht klaagt de beer de vos aan omdat hij verstek laat gaan (v. 19-30). In de *Ecbasis* klaagt de wolf tegenover de koning de vos aan, meldt diens afwezigheid en zegt dat de vos de koning wil verraden (402-404). In deze tekst komt de panter de vos waarschuwen (409-413). Vervolgens gaan beide dieren samen terug naar hof (420-431). Ook in de *Ysengrimus* klaagt de wolf de afwezige vos aan, maar in deze tekst is het de haas Gutero die, op aandringen van Bruun, die de vos goed gezind is, naar Reynaert komt om hem te dagen (Y 3.281-312). Anders dan in *VdvR* en in *Le Plaid* wordt de vos in de *Ecbasis* en *Ysengrimus* slechts één keer gedaagd; in de *Ecbasis* noemt de vos overigens wel het recht op drie dagingen (524-526). Uiteindelijk is het in *De zieke leeuw*, de *Ecbasis* en de *Ysengrimus* de aanklager (in *De zieke leeuw* de beer, in de beide latere teksten de wolf) die door toedoen van de vos aan het hof als wraak voor zijn verraderlijke aanklacht gevild wordt. In de *Ecbasis* zegt koning leeuw dat ook met zoveel woorden tegen de vos (740-745), terwijl de vos nadrukkelijk benoemt dat de wolf in de kuil is gevallen die hij zelf heeft gegraven (767), woorden die herinneren aan Bijbelteksten.⁷⁴

De metafoor van drank als geweld komt zowel in *VdvR* als in de *Ysengrimus* voor, zoals Muller en Tinbergen al opmerkten.⁷⁵ Bij de namen van Isegrims broers die Tibeert noemt (*Rumen ende Wijde Lancken*, A 1924) verwees Muller naar de namen van Isegrims verwanten in de *Ysengrimus*.⁷⁶ In beide gevallen gaat het om *speaking names*, een vondst die de dichter van het Latijnse dierenepos waarschijnlijk ontleende aan Ovidius' *Metamorphoses*.⁷⁷ Coppes grafschrift (A 461-464), ontleend aan de *RdR*, staat in een lange traditie van grafgedichten voor dieren en maakt al sinds de *Ecbasis* deel uit van de *matière renardienne*.⁷⁸ In de *Ecbasis* zijn twee grafschriften voor de wolf verwerkt, beide van de hand van de vos (1078-1093, 1164-1170). Ook in de *Ysengrimus* componeert de vos een grafschrift voor de wolf (7.417-422). In beide Latijnse teksten gaat

het dus om een grafschrift voor de wolf, een roofdier dat de dood heeft gevonden. In *VdvR* en *Le plaid* is het grafschrift voor het slachtoffer van roofdiergeweld. Volgens Lulofs is de plechtige begrafenis een parodie op een heldenbegrafenis.⁷⁹

Reynaerts nonsensicale *van Colne tote meye* (A 2639) heeft twee parallellen in de *Ysengrimus*.⁸⁰ Ten slotte wijs ik op het veelvuldig voorkomen van toponiemen in *VdvR*, nog een eigenaardigheid die Willems *Reynaert* gemeen heeft met de grote dierengedichten uit de Latijnse traditie. In de *Ysengrimus* hebben plaatsnamen vooral betrekking op Gent en omgeving, in de *Ecbasis* op Lotharingen en omstreken.⁸¹ Vermenging van het verhaallandschap met bestaande plaatsen vormt dus ook onderdeel van de poëtica van de *matière renardienne*.⁸² Bovenstaande verhaalelementen, onderdelen van het dierengedicht, lijken eerder te zijn ontleend aan de *RdR* dan wel de traditie en wijzen niet ondubbelzinnig naar de *Ysengrimus*.

Hetzelfde geldt voor de list, één van de meest kenmerkende onderdelen van de poëtica van het dierenepos. Zoals Arendt in zijn dissertatie heeft laten zien, verloopt de vossenlist in *VdvR* volgens een doorwrochte structuur, in een aantal fasen en een reeks motieven.⁸³ Muller en Tinbergen vermeldden een aantal parallellen die gecategoriseerd kunnen worden als motieven in de liststructuur (motief 7, 9/17, 21, 27, 28, 35). Het eerder besproken *mekel heere* en geweld zijn overigens ook onderdeel van de liststructuur (motief 30 en 31).

In *VdvR* doet Reynaert zich tegenover de kippen voor als kluizenaar die zich van het eten van vlees onthoudt (motief 7; A 367-385), zoals de vos in de *Ysengrimus* tegenover de haan en de gans veinst dat hij op bedevaart is en daarom ongevaarlijk (Y 4.857-858).⁸⁴ Even later doet de vos zich in deze tekst tegenover de wolf voor als monnik (Y 5.357, 360, 392, 413, 420). Muller en Tinbergen verwijzen naar de passage in de landmeterepisode, waarin de schapen tegen de wolf zeggen dat ze een vreedzaam, vegetarisch volkje zijn (Y 2.359-362). Nog een parallel, niet door Muller

en Tinbergen genoemd, vormt de scène waarin de ruïn Corvigaar zichzelf voorstelt als een kluizenaar die van gras leeft (Y 5.1209-1210, 1309-1314). Ook de wolf doet zich voor als kluizenaar (Y 4.141-164).

Bij A 575-580, waar Bruun vertelt dat hij dol is op honing, en A 1132-1141, waar Tibeert zegt dat muizen voor hem het lekkerste voedsel zijn, wijzen Muller en Tinbergen op een passage in de *Ysengrimus* waarin Isegrim tegen Reynaert zegt dat hij dolgraag wil gaan vissen (Y 1.607-615).⁸⁵ In beide teksten gaat het om situaties waarin de tegenstander van de vos zijn vreugde uitspreekt over het voedsel dat de vos hem in het vooruitzicht stelt (in *VdvR* motief 9, in Y 17, zou ik zeggen). Toch hoeft hier geen sprake te zijn van directe ontlening: het beloven van lekker eten met de bedoeling de tegenstander letterlijk klem te zetten, maakt deel uit van de structuur van de vossenlist. Willem verwerkt het motief ook in A 1109 ff.; daar wordt Tibeert het slachtoffer van zijn gulzigheid. Zowel het verhaal van Bruun en de honing als Tibeert en de muizen heeft Willem ontleend aan *Le Plaid*.⁸⁶

Na de succesvolle verleiding leidt de vos zijn opponent (motief 21) naar de voorgespiegelde lekkernijen. Als parallel van de scène waarin Reynaert in *VdvR* Bruun meelokt (A 630 ff) signaleren Muller en Tinbergen Y 1.616 ff., de scène waarin de vos Isegrim naar het wak leidt om te gaan vissen.⁸⁷ Na aankomst op de plaats waar heerlijk eten wacht, spreekt de vos zijn tegenstander nogmaals toe, om de spanning bij zijn publiek nog even op te voeren, en waarschuwt hem zelfs zich niet te buiten te gaan aan het voedsel.⁸⁸ Ook deze vermaning voor het eten is een onderdeel van de structuur van de vossenlist (motief 27).

Wat raeddi Brunen te doene? (A 689) en *Hi ne dorste bliven no vlien* (A 758) herinneren aan Y 4.468-469.⁸⁹ De situatie waarin de wolf in de *Ysengrimus* verkeert (gevangen met een poot in een wolvenklem), komt overeen met die van Bruun in *VdvR* (met poten en kop klem in de boomstam). Het lijkt om een motief te gaan, gerelateerd aan 'in de val' (motief 28). De fase van de *Wundenverspottung* (motief 35) komt in

VdvR uitsluitend voor wanneer Reynaert zijn slachtoffers sart met een *Umdeutung* van hun letsel.⁹⁰ In de *Ysengrimus* daarentegen mishandelen en bespotten zowel de vos als een reeks andere dieren de wolf. Aangezien de vos zelf twee keer het onderspit delft, waarbij hij overigens geen letsel oploopt, wordt ook hij slachtoffer van hoon en leedvermaak.⁹¹

Bouwman concludeerde dat Reynaerts vermomming als geestelijke en de hyperbolische taal waarin de vos over het begeerde object spreekt, beschouwd kunnen worden als van Willem stammende aanvullingen op de liststructuur.⁹² Dat moge gelden in vergelijking met de *RdR*, maar in de *Ysengrimus* komen deze onderdelen van de liststructuur ook al voor. Zo verleidt de vos, veinzend dat hij monnik is, Isegrim om in het klooster in te treden, zoals hierboven gezegd, door hem een monastiek luilekkerland voor te spiegelen. Een sterk staaltje hyperbolische taal spreekt uit Reynaerts beschrijving van het van vis uitpuilende wak waarmee hij Isegrim verleidt te gaan vissen (Y 1.599-606).

Bouwman spreekt voorts van listintensivering in *VdvR* ten opzichte van de *RdR*.⁹³ Bij wijze van vergelijking analyseer ik hieronder de liststructuur in het verhaal van de visvangst, wellicht de meest 'klassieke' list in de *Ysengrimus*, aan de hand van de motieven zoals Bouwman die naar de analyse van Arendt presenteert.⁹⁴ Enig voorbehoud is op zijn plaats: Arendt baseerde zijn structuur immers op de *VdvR*, niet op de *Ysengrimus*.

In *De visvangst* zijn de volgende motieven te herkennen:

7. (Y 1.555-570). Hier is sprake van een variatie op motief 7: de vos doet zich niet voor als geestelijke maar spreekt de wolf aan op zijn hoedanigheid als monnik
8. (Y 1.555) de vos noemt terloops vis als object van begeerte
9. (Y 1.571-588) de opponent reageert opgewonden
10. (Y 1.614) de opponent vleit de vos
12. (Y 1.599-606) de vos beschrijft het begeerde in hyperbolische termen

14. (Y 1.657-664, 687-716) de opponent laat zich verleiden tot ondoordachte uitspraken
15. (Y 1.588) de opponent belooft een tegenprestatie
17. (Y 1.607-615) de overeenkomst leidt tot vreugde bij de opponent
18. (Y 1.685-686, 734) de vos zinspeelt op het lot van de opponent
21. (Y 1.655-657) de vos leidt zijn opponent naar de val
22. (Y 1.735-736) de vos gaat naar het dorp om dorpers mee te lokken naar de val
25. (Y 1.667-686) de vos spoort zijn opponent aan de val te betreden
27. (Y 1.717-734) de vos dringt nogmaals aan

Bouwman gaat in zijn schema (p. 404) niet verder dan motief 27, noemt wel nog een reeks motieven (p. 103), waarvan ik de relevante voor *De visvangst* hieronder vermeld:

28. (Y 1.799-801) de opponent beseft dat hij in de val is geraakt
29. (Y 1.773-930) het slachtoffer schreeuwt en wordt door de vos bespot
30. (Y 1.757-764) een groep dorpers trekt ten aanval
31. (Y 1.1041-1064, 2.1-128) het slachtoffer wordt zwaar mishandeld
32. (Y 2.129-158) het slachtoffer ontsnapt
35. (Y 2.187-202) *Wundenverspottung* door de vos
37. (Y 1.931-946) de vos brengt zich in veiligheid

De dichter van de *Ysengrimus* varieert op motief 29 en 37 door deze met elkaar te verbinden: drie keer rent de vos weg, of veinst dat, en bespot de wolf bij terugkomst.⁹⁵ De *Wundenverspottung* (motief 35) die op het geweld volgt, behoort eigenlijk tot de volgende episode en vormt de opmaat voor de volgende list (*Isegrim landmeter*, 2.159-688), maar verwijst inhoudelijk naar de visvangst, nogmaals een variatie op het schema. Kenmerkend voor de *Ysengrimus* is een doorwrocht spel met de structuur van de list aan de hand van herhalingen van en variaties op een lange reeks motieven, waarbij zelfs getrapte listen (de vos leidt de wolf met een list naar de rammen, die de wolf vervolgens met weer een andere list te grazen te nemen; *Isegrim landmeter*) en tegenlisten (de vos

verschalkt de haan, die ontsnapt en de vos op zijn beurt met een list een loer draait; *De vos en de haan* (Y 4.811-5.312)) voorkomen. Misschien komen Willem en de dichter van de *Ysengrimus* elkaar nog wel het meest nabij in hun virtuoze uitwerking van de structuur van de list.

Het beeld van de vos

Voor alles is Reynaert in *VdvR* een meester van het woord en een sluw dier dat nooit om een list verlegen zit. Meer dan eens wordt de vos door zijn mededieren, de verteller en zichzelf gekarakteriseerd als *fel* en *wreet*.⁹⁶ De vos is in Willems *Reynaert* ontegenzeggelijk een kwaadaardig dier – een dierenepos heeft nu eenmaal een *bad guy* nodig.⁹⁷ Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw is het beeld van de vos als schurk dominant, met een enkele uitzondering.⁹⁸ Van Oostrom wees in *Stemmen op Schrift* terecht op de meerduidigheid van de *Reynaert* en de dubbelzinnigheid rondom de vos.⁹⁹

Recent worstelde Van Tourhout met de vraag of Reynaert een schurk, een held, een hybride held of een antiheld is.¹⁰⁰ Het antwoord lijkt antiheld te zijn, maar misschien is de vraag wel verkeerd gesteld en is het niet ‘of’ maar ‘en’; Reynaert is als dier met menselijke eigenschappen nu eenmaal onvermijdelijk een ambigu wezen met allerlei, soms tegenstrijdige karaktertrekken. Nog recenter heeft Breetvelt de vos neergezet als psychopaat, maar gaat voorbij aan Reynaerts dier-zijn, aan het dierlijke deel van Reynaerts persoonlijkheid.¹⁰¹ Bij een roofdier als een vos kun je het mishandelen en doden van een haas en kippen bezwaarlijk als antisociaal gedrag beoordelen; pas als de vos en zijn mededieren als mensen beschouwd worden, zou je dat soort grof geweld antisociaal kunnen noemen.¹⁰² ‘Om het karakter van de vos te duiden is een psychologisch referentiekader nodig,’ stelt Breetvelt en bedoelt, naar ik veronderstel, een modern, op een eenentwintigste-eeuws, westers, menselijk onderzoeksubject gericht kader.¹⁰³ Vanuit dit kader en een vooringenomen beeld van de vos duidt zij Reynaerts gedrag

stelselmatig negatief.¹⁰⁴ Een paar voorbeelden. ‘Psychopaten zijn uit op macht, aanzien en geld. Zo ook Reynaert.’¹⁰⁵ Niets van dat alles heeft noch begeert Reynaert. Hij schuwt het hof, wil er niet heen en als hij er is, wil hij zo snel mogelijk weer weg, en hij heeft geen rooie cent, of moet zijn leugenverhaal over de schat dienen als bewijs dat hij rijk is? ‘Met al zijn huizen lijkt hij boven zijn stand te leven.’¹⁰⁶ Deze insinuatie wordt toegelicht met de tekstpassage ‘Huizen had Reynaert meer dan veel maar Maupertuus was het kasteel dat bij gevaar en grote nood het best van al bescherming bood.’¹⁰⁷ Gaat het hier niet eerder om veiligheid dan om weeldezucht?

Ook Broens meent in Reynaert een psychopaat te herkennen.¹⁰⁸ Ook hij lijkt uit te gaan van een negatief beeld van de vos en duidt Reynaerts gedrag alsof het dier een mens is. Gedrag waar niets mis mee lijkt te zijn ondergaat een *Umdeutung* en wordt negatief uitgelegd. Een paar voorbeelden. Als onderdeel van Reynaerts psychopatenprofiel karakteriseert Broens de vos als hedonistisch omdat hij voor zijn woning van de zon licht te genieten – voor mens en dier toch volkomen natuurlijk en onschuldig gedrag?¹⁰⁹ Reynaert, zo lezen we in dezelfde alinea, ‘maakt zich niet druk om de toekomst. Hij leeft van dag tot dag.’ Terwijl Broens de onbezorgde leefwijze van de vos lijkt te laken, handelt het dier in overeenstemming met Christus’ woorden: ‘Maak je dus geen zorgen voor de dag van morgen, want de dag van morgen zorgt wel voor zichzelf. Elke dag heeft genoeg aan zijn eigen last’ (*Matteüs 6:34*).¹¹⁰

Reynaerts vaardigheid om met succes hinderlagen te leggen, voor elk roofdier en voor elke middeleeuwse krijgsman een prijzenswaardige vaardigheid, duidt Broens de vos euvel.¹¹¹ Hij lijkt uit het oog te verliezen dat Reynaert een dier is: ‘Formele of impliciete verplichtingen jegens mensen, organisaties of principes komt hij niet na.’¹¹² Maar: welk dier zou dat wel doen, en waarom? Welke formele verplichtingen heeft een vos jegens mensen? Even later schrijft hij, n.a.v. Reynaerts blijdschap nadat deze Bruun in de val heeft gelokt: ‘Blij zijn dat een medemens is gedood ... het beeld van Reynaerts opzet is onthutsend, dat van zijn gevoelsleven

ontluisterend', gevolgd door 'Reynaert kan de ander degraderen tot een dier'.¹¹³ Het lijkt erop alsof Broens enkel het vossenlijf als dierlijk ziet, de gedachten en het gedrag van het dier als menselijk, zonder te verduidelijken waar Reynaerts dier-zijn ophoudt en zijn mens-zijn begint.¹¹⁴ Als, zoals Broens stelt, in het humoristische dierenepos morele verantwoordelijkheid en schuld er niet toe doen, wat is er dan de zin van om de vos als psychopaat te diagnosticeren?¹¹⁵

Dan karakteriseert Broens Reynaert als een goddelijke bedrieger.¹¹⁶ Waarom goddelijk? Wat is er voor goddelijks aan Willems vos, een dier met menselijke eigenschappen? Al lezend trof me dat de door Broens opgesomde kenmerken en rollen van de goddelijke bedrieger vrijwel allemaal passen op zowel de vos als de wolf in de *Ysengrimus*.¹¹⁷ Dat betekent dat het optreden van deze figuur in het dierenepos niet voorbehouden is aan de vos en onderdeel uitmaakt van de traditie van het dierenepos – als er werkelijk sprake is van het optreden van een goddelijke bedrieger. Spot met heiligheid, volgens Broens een kenmerk van een goddelijke bedrieger, geldt in de *Ysengrimus* voor een reeks dieren terwijl de ergste lasteraar in deze tekst de dorpspastoor is.¹¹⁸

Vervolgens typeert Broens Reynaert als ketter, opgehangen aan Reynaerts bewering dat hij in de ban is en ondersteund door een reeks kenmerken die, wederom, ook passen op zowel de wolf als de vos uit de *Ysengrimus*.¹¹⁹ Willem rept met geen woord over kettters, zoals Broens terecht opmerkt, gevolgd door de bewering dat Reynaert zichzelf als ketter typeert.¹²⁰ Dat doet de vos echter niet, hij zegt alleen, als onderdeel van zijn leugenverhaal, dat hij in de ban is. Het lijkt erop dat Broens zich net als Nobel het hoofd op hol heeft laten brengen door de leugens van de vos; zo stelt Broens ook dat Reynaert door de schat te stelen onrechtstreeks verantwoordelijk is voor de dood van zijn vader.¹²¹ Waarom zouden we de leugens van de vos geloven? Tot slot duidt Broens de psychopathische, ketterse goddelijke bedrieger Reynaert ook nog als een humoristische antichrist aan de hand van topoi uit de legende van de antichrist en de omkering door de vos van de werken van

barmhartigheid.¹²² Ook in dit geval vertonen de dieren in de *Ysengrimus* vergelijkbaar gedrag.¹²³

Misschien heb ik wat te lang bij *Het Reynaertraadsel* stilgestaan, maar volgens mij laat bovenstaande (vluchtige) vergelijking met de *Ysengrimus* zien dat in deze tekst allerlei dieren gedrag vertonen dat Broens aan Willems Reynaert toeschrijft om de vos daarmee te karakteriseren als psychopaat, goddelijke bedrieger, ketter en antichrist. Dat kan betekenen dat de *Ysengrimus* ook door dit soort onpure types wordt bevolkt, of de zaak ligt veel eenvoudiger: als redeloze wezens kunnen dieren zich eenvoudigweg niet als christenen gedragen en daarom misdragen ze zich, vanuit menselijk perspectief. En dat is wat het publiek verwachtte van de personages in deze omgekeerde wereld: een komisch spel met grensoverschrijdend gedrag en grof geweld. Wat voor mensen verwerpelijk is, kan bij dieren lachwekkend werken.¹²⁴ Waarom Willem ervoor koos om zijn publiek te bespelen met een zo boosaardige vos blijft een intrigerende vraag.

In de Latijnse dierengedichten speelt de vos een minder eenduidig negatieve rol. In de *Ecbasis* wordt de vos sluw en slecht genoemd door de wolf, maar die is als vijand van de vos dan ook het voornaamste slachtoffer van de vossenlisten – zowel de wolf in de binnen- als in de buitenfabel komt door toedoen van de vos aan zijn einde.¹²⁵ Aan het hof noemt de leeuw de slechte reputatie van de vos (467), maar zegt later dat de vos hem eerherstel heeft bezorgd door hem te genezen (994-995). Aan de bespotting van de alom gehate wolf nemen alle dieren deel (1042-1052).

Ook in de *Ysengrimus* is het vooral de wolf die te lijden heeft onder Reynaerts sluwheid en listen, wederom omdat hij, aartsvijand van de vos, het voornaamste slachtoffer ervan is. De wolf noemt de vos een duivel, zo ook de boer in de openingsepisode en de dorpspastoor in *Isegrim visser*, maar andere dieren niet.¹²⁶ De haan en de gans, natuurlijke vossenprooien, zijn terecht beducht voor de vos (Y 4.811-814, 831-832),

maar de overige dieren werken met hem samen en lijken geen afkeer van hem te hebben, zelfs Gutero de haas toont geen vrees voor Reynaert (Y 3.281-312). Aan het hof wenst Berfried de bok ‘Was Reynaert maar hier!’ (3.261) en de verteller noemt zelfs een goede daad van de vos (5.330). Reynaert wordt in de *Ysengrimus* meer dan eens aangeduid als een sluw dier en een leugenaar, maar hij is ook behoedzaam en denkt vooruit.¹²⁷ Anders dan in *VdvR* is het in de *Ysengrimus* niet uitsluitend de vos die zich van listen bedient; ook andere dieren zijn in staat om tegenstanders, zelfs Reynaert, met listen af te troeven.¹²⁸ De verteller geeft dat nadrukkelijk aan: ‘Geen enkele list is tegen alle listen van de tegenpartij opgewassen.’¹²⁹

Zowel in de *Ecbasis* als in de *Ysengrimus* sluit de vos zich dus aan bij andere dieren in de strijd tegen hun gemeenschappelijke vijand, de wolf. In de binnenfabel van de *Ecbasis*, het verhaal van de zieke koning, heeft de vos aan het hof in de panter een medestander, terwijl in de *Ysengrimus* aan het hof de beer (in *VdvR* tegenstander van de vos) Reynaerts bondgenoot is en hem verdedigt.¹³⁰ In de buitenfabel van de *Ecbasis* trekt de vos samen met een groot aantal dieren op tegen de burcht van de wolf om het kalf te bevrijden. In vier episodes in de *Ysengrimus* sluit de vos gelegenheidscoalities met andere dieren die hij met raad en daad terzijde staat om de wolf, de grote schurk in deze tekst, te grazen te nemen.¹³¹ De vos is in de Latijnse dierengedichten dus niet de alom gehate *Einzelgänger* zoals in *VdvR*.

Evenals in *De zieke koning*, de *Ecbasis* en de *Ysengrimus* drukt Reynaert in *VdvR* zijn snor wanneer alle dieren zich aan het hof verzamelen. In Willems verhaal laat de vos verstek gaan omdat hij weet dat hij heel wat op zijn kerfstok heeft (A 50-56). Waaróm de vos in *De zieke koning*, de *Ecbasis* en *Ysengrimus* aan het hof niet komt opdagen, blijft in deze teksten enigszins vaag.¹³² Wellicht biedt de *Romulus*fabel over de vos en het hol van de leeuw een verklaring. In deze fabel waagt de vos zich, in tegenstelling tot andere dieren, niet in het hol van de naar eigen zeggen zieke leeuw omdat hij beseft dat hij dan zijn leven op het spel zet; niet de

slimme vos, maar de leeuw gedraagt zich hier kwaadaardig.¹³³ Zou het motief van de afwezigheid van de vos aan het hof in latere teksten (mede) geïnspireerd kunnen zijn door deze fabel, waarin de vos beseft dat er gevaar dreigt aan het hof van koning leeuw?

In de *Ecbasis* en de *Ysengrimus* is de wolf, zoals gezegd, de vijand van vele dieren en treedt hij op als schijnheilige monnik. Tegelijk met de ontwikkeling van een kwaadaardige vos tot hoofdrolspeler in volkstalige dierenverhalen zoals *VdvR* verliest de wolf zijn uit de Latijnse traditie bekende rol als monnik; een korte verwijzing van de *moniage* van de wolf, door Willem als een lompe sukkel voorgesteld, in Elmare en zijn kruinschering door de vos is al wat bleef van de boosaardige wolfsmonnik en aartsvijand van de vos uit de *Ecbasis* en de *Ysengrimus*.¹³⁴ Met de degradatie van de wolf tot speler van een bijrol werkt de vos, opgeklommen tot hoofdrolspeler in *VdvR*, niet meer samen met andere dieren.

De vos is gewiekst, wreed voor zijn vijanden maar ook een liefhebbende echtgenoot en vader, en een meesterlijke leugenaar – in talloze opzichten doet hij denken aan zijn verre voorganger, de veellistige Odysseus.¹³⁵ Afwisselend beoordeeld als slimme held en doortrapte schurk belichaamt de man van Ithaka een type personage dat een Europees publiek al eeuwenlang weet te boeien. De held en de vos beleven allerlei avonturen, bezoeken duistere oorden (Odysseus de onderwereld, de vos Kriekeputte), hebben buitenechtelijke relaties (Odysseus met Circe en Calypso, Reynaert met Hersinde),¹³⁶ zijn begaafde vertellers (Odysseus aan het hof van koning Alcinoos, Reynaert aan het hof van de koning, zowel in de *Y* als in *VdvR*), zijn bovengemiddeld slim dan wel sluw en gebruiken taal, eerder dan geweld, om hun doelen te bereiken – hun sterkste wapen is de list (Odysseus het houten paard en in het hol van de cycloop, Reynaert tegenover Bruun en Tibeert en aan het hof van de koning). Na een verhaal dat Odysseus tegenover Penelope ophangt volgt als vertellerscommentaar: ‘Zo dan sprak hij en vlocht verdichtsels samen met waarheid’ (*Odyssee* 19.203), een uitspraak die ook Reynaert de vos op het lijf is geschreven.¹³⁷ Eeuwen later schreef de dichter van

de *Ecbasis* over de vos in zijn verhaal: ‘Zo loog hij, zo vermengde hij de waarheid met zijn leugens’, waarin een echo doorklinkt uit Horatius’ *Ars poetica*¹³⁸ Zo spelen de veellistige held, de vos en de dichter met feit en fictie en delen de gave van het woord, de dichter/verteller om zijn publiek te betoveren, de vos om zich in leven te houden tegenover sterkere roofdieren als de wolf, beer en leeuw.¹³⁹ De Griekse held en de vos maken gebruik van vermommingen en leugens om te veinzen dat ze geen bedreiging vormen (Odysseus bij thuiskomst als oude bedelaar, Reynaert als kluizenaar tegenover de haan).¹⁴⁰ Beiden misleiden hun tegenstanders met begerenswaardige zaken (Odysseus de cycloop met wijn, Reynaert Bruun met honing, Tibeert met muizen en Nobel met een schat), en bij beiden leidt de list tot een verminking van de tegenstander, lichamenlijk dan wel moreel. In hun eigen huis treden beiden op als liefhebbende echtgenoten en vaders. Tegelijk deinzen ze niet terug voor moord (Odysseus doodt in zijn paleis tientallen vrijers en hangt daarna ook nog twaalf dienstmeisjes op, Reynaert brengt een paar kippen en een haas om hals), maar terwijl Odysseus’ heldenimago niet al te zeer lijkt te lijden onder de meedogenloze moorden die hij op zijn geweten heeft, wordt de vos gedemoniseerd op grond van gedrag waar het dier door Onze-Lieve-Heer toe is veroordeeld: een ‘angstaanjagend monster (...) bloeddorstig en wreed, de incarnatie van het Boze’.¹⁴¹ Misschien dat Reynaerts dierlijke aard en rode baard hem parten spelen en wordt hij veroordeeld als sluw waar Odysseus’ menselijke intelligentie positief gewaardeerd wordt.

Janssens’ beeld van de vos lijkt me veel te duister aangezet en te zeer gekleurd door het optreden van Willems Reynaert – er lopen nog wel meer vossen rond in de middeleeuwse letteren. Wackers’ beeld van de vos in *De waarheid als leugen* is al evenzeer negatief, gebaseerd op allerlei middeleeuwse en Bijbelse teksten, maar niet op de Latijnse teksten uit de *matière renardienne* waarin de vos zich ook van een andere kant laat zien.¹⁴²

Van Oostrom ziet een overeenkomst tussen de dichter van de *Ysengrimus* en Willem: ‘Verwant is zeker ook de sardonische en soms uitgesproken

sadistische geest achter de beide teksten.¹⁴³ Hierbij verwijst hij naar het villen van de wolf in de *Ysengrimus* en de scène in *VdvR* waarin (een deel van) het vel van de wolf, wolvin en beer wordt afgestroopt (A 2842-2846, 2880-2920). Ik vraag me af of middeleeuwers de beide dichters ook zo zouden hebben gekarakteriseerd. Om te beginnen behoren villen, kloppartijen en *Wundenverspottung* tot de poëtica van dierengedichten – toehoorders en lezers verwachtten waarschijnlijk niet anders dan dat hen dit soort scènes werd voorgeschoteld. Deze motieven in de traditie van de *matière renardienne* zijn onderwerp van *réécriture* en vormen daarom niet noodzakelijkerwijs aanwijzingen voor een sadistische inslag bij de schrijver of zijn personages. Daar komt bij dat in het dierenepos beschreven geweld gruwelijk of grotesk lijkt, maar de werkelijkheid deed er vaak niet voor onder. Het waren gewelddadige tijden waarin de Vlaamse middeleeuwers leefden. Oorlogen, vetes, radbraken, ophangen, zieden, gruwelijke verwondingen in gevechten met messen, zwaarden, bijlen en noem maar op – men was er waarschijnlijk heel wat vertrouwd mee dan wij. Voor een voorbeeld verwijs ik nogmaals naar het dagboek van Galbert van Brugge: in het nauw gedreven in een gerechtelijke tweekamp (met dodelijke afloop) rukt ridder Herman de IJzeren zijn tegenstander, die betrokken was bij de samenzwering tegen graaf Karel de Goede, op listige wijze de kloten van het lijf. Ik noem dit voorval omdat het herinnert aan het tweegevecht tussen de wolf en de vos in *Reynaerts historie* (7336-7359).¹⁴⁴ Een ander, ditmaal literair, voorbeeld van een vertellersreactie op grof geweld levert Willems tijdgenoot Jacob van Maerlant, door Van Oostrom gekarakteriseerd als ‘de absolute tegenpool van die andere grootmeester’. ‘Hij was, anders dan Willem, optimist tegen wil en dank, pedagoog van de hoop, de onderwijzer die conflicten niet verscherpt (...) en het goede voorbeeld wijst’.¹⁴⁵ Deze ‘vaderlijke Jacob’ vertelt in de *Historie van Troyen* over Odysseus die zijn speer in de mond van een Trojaanse vijand ramt en schrijft dan: ‘Wie het zou hebben gezien, zou hebben moeten lachen.’¹⁴⁶ Zelfs de brave schoolmeester Maerlant vindt het blijkbaar een grappig gezicht als iemand met een speer in zijn mond ter aarde stort. Van Oostrom spreekt van laconiek

commentaar, maar ik vraag me af: zijn Willem en Jacob werkelijk elkaars tegenpolen als het gaat om leedvermaak? Of zijn beide heren sadisten? Of geen van beiden? Wreedheid werd in de middeleeuwen volgens mij niet noodzakelijkerwijs als een slechte eigenschap beschouwd, zoals blijkt bij (nog maar eens een keer) Galbert van Brugge in zijn vleiende portret van Karel de Goede: ‘wreed en op zijn hoede voor zijn vijanden’.¹⁴⁷ Ik zou Reynaerts optreden in *VdvR* niet treffender kunnen formuleren.

Voorts spelen Reynaerts avonturen zich af in een fictionele wereld.¹⁴⁸ Op het gevaar af een anachronistische vergelijking op te dissen: schrijven wij de makers van Tom en Jerry ook een sadistische inborst toe omdat de muis de kat keer op keer mishandelt en verminkt? Of vinden we het eerder dolkomisch om te zien hoe de kat met dynamiet wordt opgeblazen, in brand wordt gestoken en ga zo maar door? En dat niet alleen in tekenfilms over dieren, maar ook in speelfilms als Tarantino’s *Pulp fiction*, bijvoorbeeld de scène waarin John Travolta per ongeluk een man op de achterbank van een auto in zijn gezicht schiet waardoor bloed en hersenen in het rond vliegen. Uit de commentaren op YouTube blijkt dat menigeen dit een bijzonder komische scène vindt.¹⁴⁹ Bruut geweld, getoond in een fictionele setting, lijkt in de middeleeuwen net zo goed als nu het publiek te fascineren en vermaken. Is Tarantino daarmee een sadist, of eerder een kunstenaar die feilloos aanvoelt hoe hij met grof geweld en moreel twijfelachtige personages zijn publiek kan entertainen? Geldt ook voor Tarantino wat Joris Reynaert over Willem schreef: ‘een handig verteller, die de knepen van de op taboedoorbreking en ambiguïteit drijvende retoriek van het genre kent en toepast?’¹⁵⁰

De dieren- en dorperswereld biedt een toneel waar het middeleeuwse, adellijke en/of stedelijke publiek onbekommerd bij kon lachen om kluchtig geweld – het *mekel heere*, de beer die van ellende zijn plas laat lopen, de pastoor die een van zijn ballen verspeelt en Julockes krokodillentranen. *VdvR* biedt het publiek volop leedvermaak, maar toch: lachwekkend vermaak. Willem benoemt dat ook met zoveel woorden bij Reynaerts vertrek van het hof, wanneer Isegrim en Bruun vastgebonden

en bloedend op de grond liggen en de vos daar staat met zijn nieuwe schoenen en pelgrimstas: *Mi dinct ende ic wane des, dat niement so onspellic es ... die hem van lachene hadde onthouden ... hadde hi Reynaerde doe ghesien!* (A 3016-3017, 3019, 3021).¹⁵¹ Misschien benoemen we vandaag de dag liever niet, of niet hardop, dat we ons graag overgeven aan leedvermaak. Ik ben ervan overtuigd dat *VdvR* niet alom beleefd is als een duister epos over de ondergang van de feodale wereld, net zomin als de door en door ironische *Ysengrimus* een zwartgallig wereldbeeld vertolkt, zoals Van Mierlo schreef, maar dat het publiek van deze teksten zich net zo heeft bescheurd van het lachen als de vos bij het horen van de lotgevallen van Tibeert, de pape en Julocke (A 1285-1287).¹⁵² Of de monniken van Sint-Pieters bij het aanhoren van Isegrims zotteklap (Y 5.866-870).

Tot slot zij opgemerkt dat het in de *matière renardienne* niet alleen om een fictionele wereld gaat maar ook nog eens om een fictionele dierenwereld, bewoond door van Godswege niet met rede gezegende wezens die elkaar naar het leven staan zoals roofdieren (de hoofdrolspelers) nu eenmaal doen.¹⁵³ In het schelm-schurkdebat wordt soms te gemakkelijk voorbijgegaan aan het problematische gegeven dat in *VdvR* dieren de hoofdrolspelers zijn, behept met allerlei menselijke eigenschappen zoals het vermogen te spreken en met taal te manipuleren, maar toch: dieren. Om dus, zoals Breetvelt onlangs deed, Reynaert punten te geven op de psychopatenschaal omdat het hem aan moreel inzicht en berouw schort, lijkt me een miskennis van zijn dierlijke aard.¹⁵⁴ Deze moderne benadering levert een eendimensionaal beeld van de vos op en laat een wezenlijk deel van zijn persoonlijkheid – als je daarvan kunt spreken bij een dier – buiten beschouwing. Is Reynaert niet op zijn minst verminderd toerekeningsvatbaar wanneer hij als roofdier een kip te grazen neemt?

Samenvattend lijkt de conclusie onontkoombaar dat nergens on dubbelzinnig blijkt dat Willem verhaalstof of zegswijzen aan de *Ysengrimus* heeft ontleend; alle parallellen kunnen anderszins verklaard

worden, voor het leeuwendeel vanuit de *RdR – den Walschen boucken* (A 8). Daarnaast verliet Willem zich op schriftelijk dan wel mondeling overgeleverde vossen- en wolvenverhalen waar we geen zicht meer op hebben, verhalen die al voor de *Ysengrimus* de ronde deden in Vlaanderen.¹⁵⁵

De afwezigheid van verwijzingen naar de *Ysengrimus* kan twee dingen betekenen: Willem heeft het Latijnse dierenepos gekend maar niet verwerkt, of Willem heeft deze tekst niet gekend. Als Willem de *Ysengrimus* wel kende maar niet verwerkte, rijst meteen de vraag: waarom dan niet? Vond hij in de *Walschen boucken* meer van zijn gading dan in het Latijnse dierenepos? Reynaerts biecht bood Willem een uitgelezen kans om naar verhalen uit de *Ysengrimus* te verwijzen, maar in plaats daarvan horen we verhalen uit de *RdR*, branches die op de *Ysengrimus* zijn gebaseerd dan wel geen stof ontlene aan het Latijnse dierenepos, of hij vertelt bij monde van de vos verhalen die hij zelf lijkt te hebben bedacht. Waarom zou hij de kans om nog meer vossenavonturen te vertellen of te noemen voorbij hebben laten gaan als hij het Latijnse dierenepos kende? Reynaertverhalen waren immers populair zoals ook Boudewijn de Jonge, die Willems *Reynaert* in het Latijn vertaalde, schrijft.¹⁵⁶ Waarom is de *Ysengrimus* dan toch niet in het Diets vertaald en bewerkt, door Willem noch door andere dichters?

Dan de tweede mogelijkheid. Als Willem de *Ysengrimus* niet kende, betekent dat dan dat hij het Latijn niet beheerste? Of had hij wel Latijn geleerd maar was hij niet van het bestaan van het Gentse dierenepos op de hoogte? Of kende hij Latijn en wist hij van het bestaan van de *Ysengrimus* maar had hij geen toegang tot de tekst? Wat zegt dat dan over Willems maatschappelijke positie en de kringen waarin hij verkeerde? En hoe zit het eigenlijk met Willems kennis van het Latijn? Op grond van enkele verhaspelde kerkelijke formules valt bezwaarlijk te betogen dat hij het Latijn volkomen meester was.¹⁵⁷ Ook lijkt Willem niet te verwijzen naar Latijnse teksten. Schreef Jacob van Maerlant, Willems tijdgenoot en tegenpool die juist vooral Latijnse teksten vertaalde en bewerkte,

neerbuigend over *Reynaerts boerden* omdat ze niet uit het Latijn vertaald waren?¹⁵⁸ Volgens Van Daele, Van Oostrom en Malfliet beheerste Willem Diets, Frans en Latijn, maar is het wel zo zeker dat hij Latijn las en thuis was in de wereld van de *latinitas*?¹⁵⁹ Koos hij voor de *Walschen boucken* omdat hij het Latijn niet meester was? Of is dat vloeken in de kerk? Over de kerk gesproken: als Willem inderdaad geïdentificeerd kan worden als Willem van Boudelo, cisterciënzer lekenbroeder, hoe waarschijnlijk is het dan dat hij onderlegd was in het Latijn en toegang had tot een handschrift van een uit een benedictijns milieu afkomstige, komische Latijnse tekst als de *Ysengrimus*?¹⁶⁰ Het auteurschap van Willem van Boudelo alias Willem Corthals is niet meer (en niet minder) dan een hypothese, hoe interessant ook, gebaseerd op *circumstantial evidence*.¹⁶¹

De conclusie dat Willem in zijn *Reynaert* de *Ysengrimus* niet verwerkt heeft, als hij de tekst al heeft gekend, lijkt onvermijdelijk. Het geeft te denken dat het Latijnse dierenepos ook in andere Middelnederlandse teksten geen weerklank lijkt te hebben gevonden, noch in de Latijnse vertaling van *VdvR*, terwijl de tekst wel luid doorklinkt in de verschillende *branches* van de *RdR*.¹⁶² Uiteindelijk meer vragen dan antwoorden. Toch wonderlijk dat in Gent en ommelanden in een eeuw tijd twee meesterwerken in de *matière renardienne* aan het perkament zijn toevertrouwd, maar dat deze teksten gescheiden wegen zijn gegaan en elkaars paden enkel in de *Ysengrimus abbreviatus* lijken te hebben gekruist.¹⁶³

NOTEN

1 https://nl.wikipedia.org/wiki/Van_den_vos_Reynaerde (geraadpleegd op 2-11-2022). *Van den vos Reynaerde* kort ik hierna af als *VdvR*, de *Roman de Renart* als *RdR* en *Reynardus vulpes* als *RV*.

2 Datering: Mann 1987, p. 161. Magister Nivardus: Mann 1987, p. 92, 156-157.

3 Muller 1944, p. 15; Van Mierlo 1946, p. 230.

4 Van Oostrom 2006, p. 467; Malfliet 2010, p. 220.

5 Bouwman 1991.

6 Bouwman 1991, p. 384-387.

7 Cf. Lucien Foulet, *Le Roman de Renard*, Parijs, 1914 (herdruk 1968) en Mann 1988.

8 Bouwman 1991, p. 387-388.

9 Paralleelplaatsen: Muller 1942, VIII, XI, 193-197. Bouwman over Muller en Tinbergen: ‘Tinbergen geeft in Conc.I nog andere, m.i. weinig overtuigende overeenkomsten met de *Ysengrimus* (vgl. Muller 1942:195-97)’; Bouwman 1991, 586, n. 42. Muller verwees naar de in 1939 verschenen tweede druk van zijn editie uit 1914; ik verwijs naar de uitgave van het Comburgse handschrift door Janssens et al., 1991. De regelnummering in beide edities loopt niet parallel.

10 Bouwman 1991, p. 387-388, 586; Van Oostrom 2006, p. 467.

11 Poëtica van het dierenepos: cf. Van Daele 1994, p. 438-439. Voor de *Ysengrimus* verwijs ik naar de editie van Mann (Mann 1987). Aangaande de spelling van de namen van de dieren volg ik de richtlijnen van *Tiecelijn* (<https://www.reynaertgenootschap.be/> <https-www-reynaertgenootschap-be-tiecelijn/>; geraadpleegd op 5-12-2022).

12 Cf. Muller 1942, p. 195. Bij de in Y 7.427-431 en 7.435-436 genoemde vredesoorkonde is sprake van *Umdeutung*, niet van een echte brief; Isegrims middenrif en hart worden voorgesteld als een document met een zegel. Cf. Bouwman 1991, p. 388, en Van Oostrom 2006, p. 467.

13 Bouwman 1991, p. 81-82, 85-87. Cf. Adolf Graf, *Die Grundlagen des Reineke Fuchs, eine vergleichende Studie*, Helsinki 1920.

14 Van Oostrom 2006, p. 467.

15 Bouwman 1991, p. 384-387.

16 In *Aegrum fama fuit* (‘De zieke koning’) wordt de beer, die de vos tegenover koning leeuw en de andere dieren aanklaagt, door toedoen van de vos gevild; welk dier hem zijn vel afneemt wordt niet verteld; cf. Nieuwenhuis 2009, p. 319-320. In de *Ecbasis* en de *Ysengrimus* is het niet meer de beer maar de wolf die door toedoen van de vos wordt gevild (*E* 507-510: de lynxen en de beer voeren de opdracht van de vos uit; *Y* 3.951-962: de beer vilt de wolf). In *VdvR* wordt evenmin als in *De zieke koning* verteld welk dier de beer en de wolven vilt. Editie *Ecbasis: Trillitzsch, 1964 (Ecbasis Cuiusdam Captivi per Tropologiam; die Flucht eines Gefangenen (tropologisch), Text und Übersetzung, hersg. von Winfried Trillitzsch, historisch erklärt von Sigfrid Hoyer, Leipzig, 1964)*.

17 De zieke koning v. 65-66; Nieuwenhuis 2016, p. 321-323.

18 Eeuwen later vinden we nog vergelijkbare spot in Rabelais’ carnivaleske *Gargantua en Pantagruel*. Broeder Jean, een bijzonder strijdbare monnik, bedreigt zijn vijand met de volgende woorden: ‘Bij het kleed dat ik draag, zei de monnik, ‘ik zal je hier kardinaal maken. (...) Gij zult op staande voet een rode hoed hebben, uit mijn handen.’; François Rabelais, *Gargantua en Pantagruel*, uit het Frans vertaald door

- J.A. Sandfort, tweede herziene druk, Amsterdam, 1955, p. 124.
- 19 Bouwman 1991, p. 127.
- 20 Cf. Muller 1942, p. 52-53, 195.
- 21 Galbert van Brugge, p. 145; cf. Lulofs 1983, p. 220. Cf. Mann 1987, p. 105-107, over Galbert van Brugge en de *Ysengrimus*.
- 22 Bouwman 1991, p. 586; Muller 1942, p. 53-54, 195. *VdvR* (A 726-730, 811-814) en Y 1.760-764, 979-980; in beide gevallen nemen geestelijken een kruis staf ter hand om hun slachtoffer (in *VdvR* om Bruun, in Y om Isegrim) een pak slaag te geven.
- 23 Muller 1942, p. 59, 195. Vertaling Y 2.8: 'want ze miste elf en een halve tand'.
- 24 Vertaling: 'de een scheurde, de ander stak, een derde sloeg' (2.208); 'de een pikte, de ander beet, de derde trapte hem vol woede' (4.642; Nieuwenhuis 1997, p. 47, 121). Cf. Muller 1942, p. 59, 195. Het Latijn in Y 2.207-208 (*preduce te in fustes venabulaque actus et uncus / dissipor: his scindit, pungit is, ille ferit*) herinnert aan een passage bij Galbert van Brugge (*uncis ferreis, fustibus et sudibus corpus viri dissipabant*, c. 57, ed. Jeff Rider, Turnhout, 1994, p. 108; vertaling: 'begonnen met ijzeren haken, stokken en staken het lichaam van de man stuk te slaan' (Galbert van Brugge 1999, p. 194). Het slachtoffer is proost Bertulf, de man achter de moord op graaf Karel de Goede. Cooper en Edsall wezen op opvallende parallellen tussen Galberts verhaal en fabliaux; cf. Lisa H. Cooper en Mary Agnes Edsall, 'History as Fabliau and Fabliau as History: The Murder of Charles the Good and *Du provost a l'aumuche*', in: *Galbert of Bruges and the Historiography of Medieval Flanders*, Jeff Rider en Alan V. Murray (ed.), Washington D.C., 2009, p. 216.
- 25 Lulofs 1983, p. 220.
- 26 Bouwman 1991, p. 124.
- 27 Dierenleger: E 347-352. Theaterleger: E 347 (cf. Horatius, *Epistulae* 2.1.190). Vergiliusallusie: E 352 (cf. *Aeneis* 9.752).
- 28 Bouwman 1991, p. 586; Muller 1942, p. 51, 195. Vertaling Y 1.686: 'Maathouden is de gever en bewaker van deugden.'; Y 1.807: 'Denk eraan maat te houden.'; Nieuwenhuis 1997, p. 28, 32.
- 29 'Wat er ook op het spel staat, het is goed om je hoofd erbij te houden.'; Nieuwenhuis 1997, p. 161. Bouwman 1991, p. 388, 586; Van Mierlo 1943, p. 26; Janssens en Van Daele 2001, p. 35-36.
- 30 Cf. Lulofs 1983, p. 219; Reynaert 1999, p. 275.
- 31 Cf. Nieuwe Bijbelvertaling.
- 32 Cf. Y 1.453, 2.643, 4.669-674, 5.909-910, 6.187-188, 7.459-460 (o.a.).
- 33 Muller 1942, p. 78, 196. *Ysengrimus*: *Ergo tibi dampnum mea mors et dedecus infert* (1.175; 'Mijn dood brengt jou dus schade en schande') en *Dedecus et dampnum piscatus es atque dolorem* (1.805; 'Je hebt schade en schande en verdriet opgevist!'); Nieuwenhuis 1997, p. 12, 32. Horatius: *Sermones* 1.2.52-53 en 2.2.96.

34 Bouwman 1991, p. 388.

35 Y 1:754: *proceres probi* ('goede mensen'; Nieuwenhuis 1997, p. 30).

36 Cf. Bouwman 1991, p. 68-74, 176-201; Van Daele 1994, p. 437-443.

37 Ik bespreek ze in de volgorde en volgens de nummering van Van Daele 1994, p. 437, 439.

38 In de *Ysengrimus* o.a. in 1.10, 1.535; 2.191; 3.1030, 1087, 1089, 1115, 1143, 1145, 1166-1167.

39 Bouwman 1991, p. 185-187, 387-388, 574. Cf. Muller 1942, p. 16-17, 88-89.

Volgens Van Daele komt het oom zegen in bijna alle branches voor (Van Daele 1994, p. 439).

40 *Ecbasis* v. 496, 1142. Cf. Lulofs 1983, p. 233; Bouwman 1991, p. 187, 574 (in de *RdR* o.a. in *branche V* (ed. Martin), een bewerking van het openingsverhaal van de *Ysengrimus*).

41 Verleidingsdiscours: Van Daele 1994, p. 523.

42 Cf. Muller 1942, p. 17, 88-89, 121-122, 196. Cf. Ruberg, 'Verwandschaftsthematik in den Tierdichtungen um Wolf und Fuchs vom Mittelalter bis zur Aufklärungszeit', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 110 (1988), p. 29-62.

43 Cf. Muller 1942, p. 152, 196. Cf. Lulofs 1983, p. 275.

44 Reynaert 'verleidt' Isegrim: Y 5.353-449; intrede wolf: Y 5.447-454. Cf. Malfliet 2010, p. 93.

45 Y 1.555, 634-650. Muller 1942, p. 196, noteert parallellen i.v.m. het voedsel van monniken tussen A 2711-2713 en Y 5.424-426, 591 ff., 615 ff. en verwijst naar de aantekeningen bij 5.406 en 429 in de editie van Voigt (Ernst Voigt, *Ysengrimus*, Halle a. S., 1884).

46 Bouwman 1991, p. 188-189; Van Daele 1994, p. 439.

47 Cf. Ziolkowski 1993, p. 153-234. Cf. Muller 1942, p. 89.

48 Bouwman 1991, p. 191; Van Daele 1994, p. 439.

49 A 1504-1507; Y 1.529-1064, 2.1-158. Bouwman 1991, p. 191-192.

50 RV 665-676; cf. Huygens 1968, p. 86-87.

51 Huygens 1968, p. 17.

52 Overeenkomsten tussen RV en Y: Reynaert overreedt Isegrim om op het ijs te gaan zitten en met zijn staart in een wak te vissen (RV 663; Y 1.599-615, 667-674) op een koude dag (RV 665; Y 1.665-666). De wolf zegt dat er veel vis zit (RV 668; Y 1.799-800), spreekt de vos aan met neef (RV 668; Y 1.621) en komt vast te zitten in het ijs (RV 670, 674; Y 1.799-800, 889-892). Dan gaat de vos naar het dorp (RV 671; Y 1.735-736). Dorpelingen komen en mishandelen de wolf (RV 673, 675-678; Y 1.757-764, 1041-1064). De wolf, wiens staart wordt afgehakt (RV 677-678; Y 2.115-116), vlucht (RV 678; Y 2.131-135, 149-158). Verschillen tussen RV en Y: in RV maant de vos de wolf om stil te zitten (RV 666, 669-670), in Y niet. Anders dan in Y (1.735-736) wordt in

RV niet verteld dat Reynaert een kip steelt. In *RV* vlucht de vos weg, in *Y* rent hij eerst naar de wolf, daarna verdwijnt hij wanneer de dorpelingen komen opdagen. In *RV* is sprake van honden (*RV* 672, 673, 676), in *Y* niet; in *RV* hakt een dorper Isegrims staart met een zwaard af (*RV* 677-678), in *Y* een oude vrouw met een bijl (*Y* 2.115) die niet optreedt in *RV*. In *Y* is de dorpspastoor van de partij, als slachtoffer van de diefstal van een kip en als geweldenaar (*Y* 1.735-740, 764, 855-856, 947-958, 1027-1034, 1039-1042, 1047-1050), in *RV* wordt de pape niet genoemd. Overeenkomsten en verschillen met *branche III*: Ook in *branche III* leidt Reynaert de wolf naar een wak en overreedt hem te vissen. Met een emmer aan zijn staart vriest de wolf vast. De vos vlucht voor dorpers met hun honden bij de wolf aankomen. Isegrim wordt aangevallen door honden en verliest zijn staart door een zwaardhouw van een jager. Met verhaalelementen als de man die met zijn zwaard Isegrims staart afhakt en de honden die erbij zijn (in plaats van de pastoor en de oude Aldrada in de *Y*) staat de visvangst in *RV* dichterbij *branche III* dan bij de *Ysengrimus*.

53 Bouwman 1991, p. 194, 388. Cf. *Y* 1.735-739.

54 A 878-879; cf. *Y* 1.729-730; A 888-889; cf. *Y* 2.233; cf. Muller 1942, p. 195.

55 Van Daele 1994, p. 439.

56 Cf. Bouwman 1991, p. 81-82.

57 Bouwman 1991, p. 192-194. Van Daele 1994, p. 438.

58 Cf. Van Daele 1994, p. 439, n. 692.

59 Bouwman 1991, p. 72; Van Daele 1994, p. 439.

60 Bedrog met de ham: Bouwman 1991, p. 71, 387-388.

61 Van Daele 1994, p. 439.

62 Klacht Isegrim: *Voer al dandre ontfaerme hu dies / Dat hi mijn wijf hevet verhoert / Ende mine kindre soo mesvoert / Dat hise beseekede daer si laghen, / Datter twee noint ne saghen / Ende si worden staer blent* (A 72-77); *Quid mea, quid referam, que natis probra meeque / Feceris uxori? Nonne fuere palam?* (*Y* 1.51-52; vertaling: 'Waarom zou ik de schande die je mij, mijn kinderen en mijn vrouw hebt aangedaan weer oprakelen? Dat is toch algemeen bekend?'; Nieuwenhuis 1997, p. 8). Cf. Muller 1942, p. 18-19, 195.

63 Cf. Bouwman 1991, p. 198.

64 Cf. Bouwman 1991, p. 57-60, 73, 197-199. Zie voor een uitvoerige bespreking van het verhaal over de vos en de wolvin in de *Ysengrimus*: Mark Nieuwenhuis, 'Liefdesspel in het vossenhol? Reynaert en de wolvin in de *Ysengrimus* (V 705-820, 1117-1124)', in: *Tiecelijn 24. Jaarboek 4 van het Reynaertgenootschap*, (2011), p. 143-187.

65 Cf. Bouwman 1991, p. 60.

66 Van Daele 1994, p. 439. 1 (oom noemen): *Y* passim; 2 (monnik maken): *Y* 5.353-449, 5.447-454; 3 (kruinschering): *Y* 5.445, 448; 4 (visvangst): *Y* 1.529-1064, 2.1-158; 7 (overspel): *Y* 5.813-818.18; 9 (bake): *Y* 1.181-528; 10 (vos in wolvenhol): *Y* 5.707-746.

67 Elke bekentenis wordt ingeleid door het inleidende *sint*, dat herinnert aan het herhaalde *puis* in Renarts biecht in branche VIII; cf. Bouwman 1991, p. 187.

68 Zie Nieuwenhuis 1997 voor de titels van de episodes.

69 Cf. Bouwman 1991, p. 384-387; Van Daele 1994, p. 438-439.

70 Cf. Mann 1988; Van Daele 1994, p. 438; Bouwman 1998, p. 134-135; Bouwman en Besamusca 2006, p. 175-176.

71 Van Daele 1994, p. 534; cf. Reynaert 1999, p. 269, 274.

72 Cf. Bouwman 1998, 126.

73 Muller 1942, p. 197.

74 Cf. Psalmen 7:16 (*Vulgaat* 7:16); 35:8 (*Vulgaat* 34:8); 141:9 (*Vulgaat* 140:9); *Spreekken* 26:27; *Prediker* 10:8. Cf. *Ecbasis* 1115.

75 Muller 1942, p. 196, verwijst n.a.v. A 2174-2178 naar Y 4.470, 560-566, 620-636. In Y komen drankmetaforen voor geweld ook voor in 1.48, 1040, 1043-1046; 2.175-176, 654-656, 663-666, 671-681; 4.449-458, 469-470, 560-567, 618-620, 628-636, 651; cf. Mann 1987, p. 37-38, 297. In *VdvR* komen deze metaforen voor in A 705-706, 1955-1956, 2174-2178, 2801.

76 Y 4.742 (MN: Y 4.742-756); cf. Muller 1942, p. 113-114, 196. Cf. Ernst Voigt, *Ysengrimus*, Halle a. S., 1884, p. LXXVII.

77 Ovidius: *Metamorphoses* 3.206-225; cf. F.J. Sypher, 'Actaeon's Dogs in Ovid's *Metamorphoses*, and the Wolf Pack in *Ysengrimus*', in: *Connotations* 2.1 (1992), p. 52-57.

78 *RdR*: Bouwman 1991, p. 92-93. Traditie grafschriften: cf. Mark Nieuwenhuis, 'Dierenleed. Grafschriften en lijkklachten van en voor dieren in de Latijnse literatuur van oudheid en middeleeuwen', in: *Tiecelijn 25. Jaarboek 5 van het Reynaertgenootschap*, (2012), p. 189-229.

79 Lulofs 1983, p. 213.

80 Muller 1942, p. 148-149, 196, noemt afgezien van de *Ysengrimus* nog meer voorbeelden. *Ysengrimus: inter pascha Remisque* (Y 3.688; 'tussen Pasen en Reims'); *inter / Cluniacum et sancti festa iohannis obit.* (Y 7.421-422; 'stierf hij tussen Cluny en het feest van Sint-Jan'; vertaling Nieuwenhuis 1997, p. 85, 211). In beide gevallen is sprake van een combinatie van een plaatsnaam en een kerkelijke feestdag. Wellicht gaat het om een bij geestelijken geliefd grapje dat ook in de volkstaal verspreid raakte, of juist andersom? Cf. Y 1.919-920.

81 *Ysengrimus*: Schelde (4.592, 5.551), Sint-Pietersabdij (5.447); *Ecbasis*: Vogezen (71, 329), Toul (124), Rabodeau (170), Maas (171), Steinsel (687), Trier (733, 738), Geroldseck (1026), Zwarte Woud (1073).

82 Cf. Van Daele 1994, p. 247-250 voor toponiemen in de *RdR*.

83 Arendt 1965, p. 156-182. Cf. Bouwman 1991, p. 402-409. Zie ook Hans Rijns, 'Reynaert es een trekere', in: *Tiecelijn 22. Jaarboek 2 van het Reynaertgenootschap*, (2009), p. 59-77.

- 84 Muller 1942, p. 195.
- 85 Muller 1942, p. 49, 195.
- 86 Bouwman 1991, p. 94-129 (Bruun), 130-155 (Tibeert).
- 87 Muller 1942, p. 195. Dit verhaalelement komt ook voor in branche III, een verhaal dat Willem kende; cf. Bouwman 1991, p. 191-192.
- 88 Muller 1942, p. 195, waar A 658-669 gekoppeld wordt aan Y 1.717 ff.
- 89 *Quid faciat? gemino stringitur ipse malo: / Ire pavet, venisse dolet* ('Wat moest hij doen? Hij werd door twee kwaden in het nauw gedreven: hij was bang om te vertrekken en had spijt van zijn komst'; Nieuwenhuis 1997, p. 115). Cf. Muller 1942, p. 195. Cf. Y 3.477-478; het lijkt in de *Ysengrimus* om een motief te gaan.
- 90 A 937-951 (Bruun), 1289-1297 (Julocke, meneer pastoor).
- 91 Y 1.373-528; 4.1023-5.312.
- 92 Bouwman 1991, p. 405.
- 93 Bouwman 1991, p. 402-409. Op p. 404 vergelijkt hij twee listen uit de *RdR* met listen in *VdvR*. Malfliets bewering dat de vossenlist in het Middelnederlandse verhaal in al zijn aspecten met nog grotere nadruk en finesse gedemonstreerd wordt dan in de *Ysengrimus* en *RdR* (Malfliet 2010, p. 186) wordt m.b.t. het Latijnse dierenepos niet onderbouwd; bij mijn weten is de liststructuur van de *Ysengrimus* nog niet onderzocht.
- 94 Bouwman 1991, p. 402-404; cf. Arendt 1965, p. 156-162. *De visvangst*: Y 1.529-2.158.
- 95 Het nachtelijke uur waarop het verhaal zich afspeelt, de haan die door de vos bij dageraad wordt geroofd, het wapentuig van de dorpers, de drankmetaforen en het lijden dat de wolf ondergaat herinneren aan het verhaal van Petrus' verloochening van Christus (*Matteüs* 26:33-35), de *arma Christi* (de passiewerktuigen) en Christus' woorden ('laat deze kelk dan aan Mij voorbijgaan'; *Matteüs* 26:39).
- 96 *Fel* (over de vos): A 60, 88, 105, 344, 395, 484, 614, 856, 940, 956, 993, 1019, 1077, 1175, 1350, 1700, 1883, 1943, 2091, 2218, 2520, 2981. *Wreet*: A 464, 2091, 2842. Ook voor de tegenstanders van de vos wordt *fel* gebruikt (Bruun, A 544, 1089; Tibeert, A 1853; Isegrim, A 2827; de honden, A 338). Cf. Reynaert 1999, p. 279-280, en Malfliet 2010, p. 210.
- 97 Cf. Reynaert 1999, p. 279.
- 98 Dominante beeld: cf. Wackers 2006, p. 306-308; Van Oostrom 2006, p. 489-491. Uitzondering: Reynaert 1999 (cf. Wackers 2006, p. 307).
- 99 Van Oostrom 2006, p. 490.
- 100 Van Tourhout 2019. Soms begrijp ik de argumentatie niet. Zo zegt Van Tourhout over de eerste daging: 'Meteen gaat hij (Reynaert, MN) recht naar zijn weerloze slachtoffer, Bruun.' (Van Tourhout 2019, p. 23). Ten eerste komt Bruun naar Reynaert en niet andersom, ten tweede is de beer vele malen groter en sterker dan de vos, en dus niet weerloos; een weerloos slachtoffer is hij pas als hij vastgeklemd zit in de eik.

De vergelijking met een martelaar of kamikaze om te illustreren dat Reynaert de dood uitdaagt gaat mank (om maar te zwijgen van de formulering ‘kamikazepiloten of andere vrijheidsstrijders’; Van Tourhout 2019, p. 28); de vos riskeert zijn leven niet voor God of geloof, noch voor keizer of vaderland, lijdt niet aan geloofswaanzin, wordt niet geplaagd door suïcidale gedachten, is niet gehersenspoeld met nationalistische en imperialistische narratieven en heeft daarom geen enkele intentie de dood te zoeken.

101 Breetvelt 2022.

102 Antisociaal gedrag: Breetvelt 2022, p. 142.

103 Breetvelt 2022, p. 146.

104 Breetvelt 2022, p. 155.

105 Breetvelt 2022, p. 157.

106 Breetvelt 2022, p. 167.

107 Idem.

108 Broens 2022, p. 43-68.

109 Broens 2022, p. 37.

110 Nieuwe Bijbelvertaling. Cf. *Ysengrimus* 1.453.

111 Broens 2022, p. 35.

112 Broens 2022, p. 36.

113 *VdvR* een dierenepos: Broens 2002, p. 9. Een medemens: Broens 2022, p. 18.

Degraderen: Broens 2022, p. 19. Op p. 23 schrijft hij n.a.v. de foltering van de beer en het wolvenpaar en de moord op Cuaert: ‘Een normaal mens met een geweten kan zoiets niet in koelen bloede doen.’

114 Cf. Broens 2022, p. 71-73.

115 Morele verantwoordelijkheid en schuld: Broens 2002, p. 72.

116 Broens 2022, p. 81-107.

117 Gedaanteverwisselaar: de wolf en de vos doen zich voor als arts (3.109 ff., 375 ff.), de vos als pelgrim (4.889, 907-908) en als monnik (5.355-362). Imitator: de wolf imiteert de raadsman die hem bijstaat bij een synode (1.417-469), de vos spreekt alsof hij de koning is (3.1145-1165), het varken Baltero doet alsof hij de wolf is (7.207-232). Vallensetter: aan het hof zet de wolf een val voor de vos (3.135-142) en voor de ram en de bok (3.143-158), de ezel zet een val, door de vos voorbereid, voor de wolf (4.497-512) en de vos voor de wolf (6.509-515). Sluwe intelligentie: wolf (1.399), vos (4.401-402). Knutselaar: de vos voorziet zich van kruiden en schoenen (3.311-314) en geneest de koning (3.447 ff.), de ram bewerkt een wolvenkop (4.309-312). Intelligentie om te werken met toeval: wolf (1.1-6), vos (1.7-8, 179-182, 5.133-136). Heer van het tussengebied: de wolf loert vanuit het struweel op de pelgrims (4.71-96). Grenswezen: de wolf begeeft zich in het klooster (5.447 ff.). Ordeverstoorder: de vos zorgt voor opschudding in het dorp (1.735-736) en verstoort de orde aan het hof door niet te verschijnen (3.63-64); de wolf verstoort orde in de Sint-Pietersabdij (5.839-840).

Aangetrokken tot vuil: de wolf debiteert een spreekwoord over scheten (5.404), spreekt over Satans reet (5.679-680) en Agemundus' wraak (varkens en vrouwen straffen met winderigheid (7.309-370)). Volgens het varken Baltero komen boeren voort uit Satans stront (7.230). Profaneerder: de wolf misbruikt de *Regel* van Benedictus (1.432), de dorpspastoor lastert God, de heiligen en Maria (1.953-956), Salaura en de varkens profaneren de mis en de liturgie, profeten en heiligen (boek 7).

118 Spot met heiligheid: Broens 2022, p. 111. Dorpspastoor: zie vorige noot.

119 Kenmerken ketter: Broens 2022, p. 126-131. Agressief: de vos roept op tot geweld tegen de wolf en neemt er zelf ook aan deel (2.651-660); dieren rammen de wolf in elkaar (4.617-650). Geheimzinnig: de vos bij aankomst aan het hof (3.329-388). Onbepaald: de boer over de vos (1.341-344); wie of wat is de wolf (4.177, 425-430), de leeftijd van de wolf (4.443). Dubbelzinnig (wat is het verschil met geheimzinnig en onbepaald?): is de vos een vriend of een vijand? (1.8-12); de boer over de vos (1.341-344). Verblind: de wolf is niet op zijn hoede (1.75). Leugenaar: de vos liegt tegen de wolf (1.8-12, 141-142, 491-492) en tegen de haan (4.939, 1036); de wolf liegt tegen de vos (1.514-520). Boosaardig: de vos (1.618), de wolf (2.323; 3.93-96). Dit is slechts een vluchtige greep. Ik heb de *RdR* niet nagevlooid op ketterkenmerken. Orde verstoren: zie noot 115.

120 Broens 2022, p. 122.

121 Broens 2022, p. 50. Hij spreekt zelf van een leugenverhaal, o.a. op p. 132.

122 Broens 2022, p. 137-146.

123 Omkering werken van barmhartigheid. Onwetenden onderrichten: de vos leest de ree de les en waarschuwt haar (ironisch en met bijbedoelingen; 4.39-68). Twijfelaars goede raad geven: de vos geeft de wolf raad (met slechte afloop; 6.387-388); de leeuw vraagt om raad, de beer en de vos geven raad (met gruwelijke gevolgen voor de wolf (3.479-482). Bedroefden troosten: de dorpers troosten de pastoor door op zijn hebzucht in te spelen (1.959-962). Zondaars vermanen: de vos vermaant de wolf als voorbereiding op een list (1.535-570). Beledigingen van harte vergeven: de wolf vergeeft de vos niet (1.51-52), de wolf vergeeft de vos wel in de hoop op gewin (6.48). Onrecht geduldig verdragen: de wolf (1.39, 113; 2.685-686; 3.217-218) en de vos (1.521-522) verdragen onrecht om later wraak te kunnen nemen, de wolvin lukt dit niet (5.770). Bidden voor levenden en doden: de wolf lijkt te bidden maar doet dat niet echt (7.281-282). Hongerigen voeden: de vos bezorgt de wolf een ham (1.183-189) en pasteien (5.339-340) uit lijfsbehoud, niet uit barmhartigheid. Dorstigen laven: de rammen schenken de wolf (metaforisch) drank (2.661-881), de wolf drinkt, d.w.z. krijgt klappen (4.4.449-458, 560-651); de abt van Sint-Pieters geeft de wolf verlof om wijn te drinken (5.903) met ernstig drankmisbruik tot gevolg. Naakten kleden: de vos roept de wolf op zijn huid af te staan (uit wraakzucht; 3.741-742); de wolf nodigt de ruïn uit om zijn huid aan hem af te staan (5.1201). Vreemdelingen onderdak bieden:

de wolf biedt de vos onderdak aan in zijn buik (1.53-58, 83-86, 104-114), de pelgrims ontvangen de wolf (4.211-212 ff.) om hem uiteindelijk in elkaar te rossen; de vos biedt de wolvin onderdak (5.818.9-10) terwijl hij haar bruut neemt. Zieken bezoeken: alle dieren bezoeken de koning, behalve de vos (3.63-64); uiteindelijk komt de vos wel. Vliegen bezoeken de gewonde wolf (6.5-6). Gevangenen bevrijden: de wolf bevrijdt zijn door de vos verkrachte vrouw (5.1119-1122). Doden begraven: de varkens 'begraven' de wolf in hun buik (7.417-465).

124 Cf. Wackers 2006 over komische aspecten van het dierenepos.

125 Vos sluw: 375; slecht: 1011.

126 In *De geschiedenis met de ham* (1.1-528) noemt Isegrim de vos een duivel in 1.21, 190, 227; de boer noemt de vos een duivel in 1.344, de pastoor in 1.748.

127 *Callidus* (sluw; 1.272, 355; 3.775; 5.169), *vafer* (gewiekst; 1.321; 4.917; 5.13), *astutus* (geslepen; 4.851), *fictor* (leugenaar; 2.215, 4.939), *cautus* (behoedzaam; 3.1113), *providus* (vooruitziend; 4.401, 787).

128 De haan Sprotien weet Reynaert te verschalken in *De vos en de haan* (4.811-5.312), de ruïn Corvigaar maakt de wolf onschadelijk in *Isegrim en Corvigaar* (5.1129-1322).

Ook de wolf (o.a. 7.11-14, 21-28) en de wolvin (5.763-770) proberen hun tegenstanders met listen te verschalken, maar zijn niet sluw genoeg om hen in de luren te leggen.

129 Y 4.933.

130 Panther: E 409-413; Bruun: Y 3.275-282.

131 *Isegrim landmeter* (2.159-688), *De bedevaart* (4.1-810), *Isegrim en Jozef* (6.1-132), *Isegrims eed* (6.349-550).

132 *De zieke koning*: 'de vos nam niet de moeite om zijn heer te gaan bezoeken' (v. 18; vertaling MN). *Ecbasis*: geen uitleg, anders dan de bewering van de vos dat hij door de wereld trok op zoek naar een geneesmiddel voor de koning (481). Koning leeuw zegt overigens dat er geruchten gaan over misdaden van de vos (467). *Ysengrimus*: de vos gaat niet omdat hij met zijn gedachten bij zijn burcht, de winter en voedsel is (3.63-66); ook zegt hij dat hij als arm man toch niets in te brengen heeft aan het hof (3.67-92).

133 *Romulus* 4.12 (De vos en de leeuw): Toen de leeuw zijn kracht verloor veinsde hij dat hij ziek was en dankzij dit voorwendsel gingen de andere dieren bij hem naar binnen om hem te bezoeken. De leeuw at hen echter meteen op. Bij aankomst voor de grot bleef de vos staan en begroette hem. Op de vraag van de leeuw 'Waarom ben je niet binnengekomen?' antwoordde hij: 'Omdat ik sporen naar binnen zie gaan maar niet naar buiten zie komen.' Zo moet gevaar waarin een ander verkeert voor ons een les zijn met het oog op onze veiligheid omdat men het huis van een machtig man gemakkelijk binnenkomt maar moeilijk verlaat. Vertaling: Mark Nieuwenhuis, 'Vossenfabels uit *Romulus*', in: *Tiecelijn 35. Jaarboek 15 van het Reynaertgenootschap*, (2022), p. 19. Cf. Reynaert 1999, p. 278. De kern van de *Romulus*-fabel is al te vinden bij Horatius, *Epistulae* 1.1.73-75.

- 134 A 1499-1503, 1951-1952, 2271, 2706-2715.
- 135 Veellistig: *Odyssee* 1.1.
- 136 En scoren daarmee een punt op de psychopatenschaal; cf. Breetvelt 2022, p. 167.
- 137 Homerus, *Odyssee. De terugkeer van Odysseus*, ingeleid en vertaald in Nederlandse hexameters door H.J. de Roy van Zuydewijn, Amsterdam/Antwerpen, 1992, p. 333.
- 138 *Ecbasis* 482; Horatius' *Ars poetica* 151.
- 139 Cf. Lineke Verheijen, 'Reynaert als dichter', in: *Tiecelijn*, 20 (2007), p. 142-152.
- 140 Cf. Thomas van Nortwick, *The unknown Odysseus: Alternate Worlds in Homer's Odyssey*, Ann Arbor, 2009, p. 83-97.
- 141 Janssens et al. 1991, p. 171.
- 142 Paul W.M. Wackers, *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts Historie*, Utrecht, 1986, p. 54-90. Zie ook Wackers 2006, p. 307.
- 143 Van Oostrom 2006, p. 467.
- 144 Galbert van Brugge 1999, p. 195. Cf. Janssens en Van Daele 2001, p. 71, 74. Cf. *Reynaert in Tweevoud. Deel II Reynaerts historie*, bezorgd door Paul Wackers, Amsterdam, 2002, p. 308-309, 405-407.
- 145 Van Oostrom 2006, p. 502.
- 146 Van Oostrom 2006, 520. Cf. De Putter 2006, p. 216.
- 147 Galbert van Brugge 1999, p. 109.
- 148 Cf. Wackers 2006, p. 309-310.
- 149 *Pulp fiction*: https://www.youtube.com/watch?v=LBBni_-tMN8 (geraadpleegd op 11-11-2022).
- 150 Cf. Reynaert 1999, p. 274.
- 151 Cf. Reynaert 1999, p. 272-273; Wackers 2006, p. 309-311.
- 152 Van Mierlo 1943, p. 56-59, 93. Cf. Van Oostrom 2006, p. 478-482, over humor in *VdvR* en leedvermaak in de *Ysengrimus*. Ondergang feodale wereld: cf. Bouwman 1991, p. 402; Van Daele 1994, p. 528.
- 153 Cf. Reynaert 1999, p. 279.
- 154 Breetvelt 2022, p. 145 (onder verwijzing naar Van Tourhout 2019), p. 166.
- 155 O.a. Van Mierlo 1943, p. 99: 'Nivardus heeft reeds in de volkstaal bestaande verhalen in zijn epos verwerkt.' Lulofs 1983, p. 39: 'In de *Ysengrimus* waren allerlei dierverhalen bewerkt, die waarschijnlijk als losse verhalen ook in het Vlaams bekend waren en waarop in de *Reynaert* toespelingen worden gemaakt'; p. 52: 'Als vijfentwintig jaar na de *Ysengrimus* de eerste branche van de *Roman de Renard* wordt gemaakt is dat het begin van een stroom van nieuwe branches. Die verhalen zijn blijkbaar populair en zullen dat ook in Vlaanderen zijn geweest, immers de *Ysengrimus* doet veronderstellen dat zulke verhalen daar bekend waren, voor ze in een Latijnse cyclus werden verwerkt. Er is niets tegen om te veronderstellen dat er

(...) in Vlaanderen aan het eind van de twaalfde eeuw een groter *Reynaert*-verhaal ontstond, maar meer dan een veronderstelling kan het niet zijn, en bovendien hoeft het dan niet het verhaal te zijn dat wij nog overhebben. We zullen in de tekst van de *Reynaert* telkens verwijzingen tegenkomen naar andere Reynaert-avonturen die in het Middelnederlands niet of nauwelijks zijn bewaard, maar die toen gekend moeten zijn en die toen mondeling of schriftelijk waren overgeleverd.' Kenneth Varty, Reynard, *Renart, Reinaert and other foxes in Medieval England. The Iconographic Evidence*, Amsterdam, 1999, p. 25: 'One guesses that an earlier Reinaert closely related to the fox of the *Ysengrimus* prowled in the forests and the countryside around Ghent for the six or seven decades between these two compositions.' Janssens en Van Daele 2001, p. 42: 'Een actieve mondelinge overlevering van vossenstreken.' Van Oostrom 2006, p. 468-469: 'In de volksmond gingen al ruim voor *Ysengrimus* anekdoten over Reynaert rond. 156 RV 1-2.

157 Potjeslatijn: A 444 (*placebo domino*), 1453 (*confiteor pater mater*), 1544 (*so helpe mi Sancta Spiritus*), 1820 (*Nomine patrum, Christum filye*), 2065 ('*Helpe*', *seit hij, Dominus!*). Cf. Van Oostrom 2006, p. 480 ('*hocus pocus*'); Malfliet 2010, p. 207.

158 Tegenpool: Van Oostrom 2006, p. 502.

159 Van Daele 2005, p. 180 ('die ongetwijfeld Latijn kende (anders geen potjeslatijn voor insiders)'); Van Oostrom 2006, p. 498 ('vloeiend in drie talen'); Malfliet 2010, p. 19, 73, 79, 165.

160 Willem van Boudelo: Van Daele 2005; Malfliet 2010, p. 233-287.

161 Cf. J.W.J. Burgers, 'Reynaert blijft ongrijpbaar', in: *Queeste*, 18 (2011), p. 76-81; A.Th. Bouwman, 'Van den vos Reynaerde. De speculaties', in: *Voortgang*, 29 (2011), p. 306.

162 Cf. Van Oostrom 2006, p. 37: 'Het raakte in zijn eigen tijd ruim verbreid'; p. 468: 'De *Ysengrimus* moet wegens vorm en inhoud literatuur voor intellectuelen zijn geweest en lijkt binnen die exclusieve kringen royaal bereik te hebben gevonden. In elk geval was deze tekst bekend aan de vroegste auteurs van het Oudfranse tekstcomplex dat als *Roman de Renart* te boek staat.'

163 Cf. Nieuwenhuis 2010, p. 318.

LITERATUUR

Gerard-H. Arendt, *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos 'Van den vos Reynaerde'*, Keulen, 1965.

Andre Bouwman, *Reinaert en Renart. Het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart*, Amsterdam, 1991.

- Idem, 'Taal daden. Over intertekstualiteit in *Van den vos Reynaerde*', in: Jozef D. Janssens (ed.), *Op Avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*, Amsterdam, 1998, p. 125-143, 322-327.
- [Bouwman en Besamusca 2008] *Reynaert in tweevoud. Deel I Van den vos Reynaerde*, bezorgd door André Bouwman en Bart Besamusca, Amsterdam, 2002.
- Iris Breetvelt, 'Reynaert als psychopaat. Reynaert de vos vanuit forensisch-psychologisch perspectief beschouwd', in: *Tiecelijn 35. Jaarboek 15 van het Reynaertgenootschap*, (2022), p. 141-184.
- René Broens, *Het Reynaertraadsel*, Antwerpen, 2022.
- Rik van Daele, *Naamgeving en ruimte in Van den vos Reynaerde*, Gent, 1994.
- Idem, 'De robotfoto van de Reynaertdichter. Bricoleren met de overgeleverde wrakstukken: 'cisterciënzers', 'grafelijke hof' en 'Reynaertmaterie'', in: *Tiecelijn*, 18 (2005), p. 179-205.
- [Galbert van Brugge] Raoul van Caenegem, Albert Demyttenaere en Luc Devliegheer, *De moord op Karel de Goede door Galbert van Brugge*, Leuven, 1999.
- [Huygens 1968] *Reynardus Vulpes. De Latijnse Reinaert-vertaling van Balduinus Iuvenis*, kritisch uitgegeven en vertaald door dr. R.B.C. Huygens, Zwolle, 1968.
- [Janssens et al., 1991] *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*, Jozef Janssens, Rik van Daele, Veerle Uyttersprot, Jo de Vos, Leuven 1991.
- Jozef D. Janssens, 'Reinaerts felheid. Nog maar eens over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*', in: *Tiecelijn*, 14 (2001), p. 122-134.
- Jozef D. Janssens en Rik van Daele, *Reinaerts streken. Van 2000 voor tot 2000 na Christus*, Leuven, 2001.
- Maurits C.J.M. Jonkers, *Reynardus en Reynaert. Verkenningen rond de Reynaert-receptie in de Reynardus Vulpes van Balduinus, nomine Iuvenis*, Heeswijk-Dinther, 1985.
- [Lulofs 1983] *Van den vos Reynaerde*, de tekst kritisch uitgegeven, met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen door dr. F. Lulofs, met een ten geleide van dr. W.P. Gerritsen, Groningen, 1983.
- Rudi Malfliet, *Van den vos Reynaerde. De feiten*, Antwerpen/Apeldoorn, 2010.
- [Mann 1987] *Ysengrimus*, Text with translation, commentary and introduction by Jill Mann, Leiden etc. 1987.
- Idem, 'The 'Roman de Renart' and the 'Ysengrimus'', in: *A la recherche du Roman de Renart*, ed. Kenneth Varty, Tome 1, New Alyth, 1988.
- Jozef van Mierlo, 'Het vroegste dierenepos in de Letterkunde der Nederlanden. *Isengrimus* van Magister Nivardus', in: *Verslagen en Mededeelingen der koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Antwerpen/Brussel/Gent/Leuven, 1943.
- [Van Mierlo 1946] *Magister Nivardus' Isengrimus. Het vroegste dierenepos in de letterkunde der Nederlanden*, vertaald door prof. Dr. J. van Mierlo s.j., verlichtingen van Desiré Acket, Utrecht, 1946.

- [Muller 1942], *Van den vos Reinaerde*. Exegetische commentaar door prof. dr. J.W. Muller, Leiden, 1942.
- [Muller 1944], *Van den vos Reinaerde*. Critisch uitgegeven door prof. dr. J.W. Muller, Leiden, 1944.
- [Nieuwenhuis 1997] *Ysengrimus*, uit het Latijn vertaald door Mark Nieuwenhuis, Amsterdam 1997.
- Idem, 'De zieke koning (*Aegrum fama fuit*)', in: *Tiecelijn 22. Jaarboek 2 van het Reynaertgenootschap*, (2009), p. 319-322.
- Idem, 'De *Ysengrimus abbreviatus*', in: *Tiecelijn 23. Jaarboek 3 van het Reynaertgenootschap*, (2010), p. 291-325.
- Idem, 'Liefdesspel in het vossenhol? Reynaert en de wolvin in de *Ysengrimus* (V 705-820, 1117-1124)', in: *Tiecelijn 24. Jaarboek 4 van het Reynaertgenootschap*, (2011), p. 141-185.
- Idem, 'Lichtschuwe nachtvogels in de wildernis. Reynaert en de uilen van Kriekeputte', in: *Tiecelijn 26. Jaarboek 6 van het Reynaertgenootschap*, (2013), p. 52-71.
- Idem, 'Wolven, vossen en beren in de *Fecunda ratis* van Egbert van Luik', in: *Tiecelijn*, 29 (2016), p. 295-309.
- Frits van Oostrom, *Stemmen op Schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam, 2006.
- Jan de Putter, 'Firapeel helpt! N.a.v. Frits van Oostrom, *Stemmen op Schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam, 2006', in: *Tiecelijn*, 19, (2006), p. 212-220.
- Joris Reynaert, 'Botsaerts verbijstering. Over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*', in: *Pade crom ende Menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, (red.) Hans van Dijk en Paul Wackers, Hilversum, 1999, p. 267-283 (oorspronkelijk verschenen in *Spiegel der Letteren*, 38 (1996), p. 44-61).
- Benjamin Van Tourhout, 'Reynaert de vos, een monsterlijke held of een engelachtige schurk?', in: *Tiecelijn 32. Jaarboek 12 van het Reynaertgenootschap*, (2019), p. 9-39.
- Paul Wackers, 'Reynaert the Fox: Evil, comic or both?', in: *Grant risee?: The medieval comic presence / La présence comique médiévale: Essays in Memory of Brian J. Levy*, (ed.) Adrian P. Tudor en Alan Hindley, Turnhout, 2006, p. 305-318.
- Jan M. Ziolkowski, *Talking Animals. Medieval Latin Beast Poetry, 750-1150*, Philadelphia, 1993.